

KIRŞEHİR'DE ÜÇ-AYAK ADINDAKİ YAPI KALINTISINDA ARAŞTIRMALAR

*Semavi Eyice**

Kırşehir'in kuzeyindeki Yerköy yolu üzerinde, halkın "Üçayak" adını verdiği bir yapı kalıntısı bulunmaktadır (Res. 1-2). Bu kalıntı bir Bizans dini yapısı olup son atmış yıl içinde büyük ölçüde yıkılmıştır. Anadolu'da dolaşan batılı bazı seyyahların görüp kitaplarında kısaca tarifini yaptıkları Üçayak, ilk defa geniş ölçüde Avusturyalı sanat tarihçisi J. Strzygowski tarafından Anadolu'daki Hıristiyan mimarisine dair kitabında yer almıştır. Tarafımızdan ilk olarak 1965'de bir gezi sırasında görülen yapı 1968'de Paris'te basılan bir arkeoloji dergisinde yayınlanmıştır. Bundan sonra alabildiğimiz çok kısıtlı bir ödenekle Üçayak'ta bir inceleme ve araştırma kazısı yapmamız mümkün olmuştur. Elde ettiğimiz son bulguları rahmetli meslektaşımız, Prof.Dr. Müh. Mim. Yılmaz Önge (1935-1992) tarafından hazırlanmış olan yapının yeni plan ve restitüsyonunu bugüne kadar yayımlamak imkanını bulamadık. Her yıl hava tesirleri ile gittikçe artan define arayıcıları tarafından içi ve çevresi kazılmak suretiyle tahribe uğrayan bu eski eseri elimizdeki son bulgularla yeniden tanıtmayı uygun bulduk. Bizim görüşümüze göre bu yapı ortak iki imparator tarafından bu düzlükte kazanılmış olan bir zaferin hatırası olarak inşa edilmiş olmalıdır.

I. Bulunduğu Yer:

Kırşehir, Ankara ile Kayseri arasında kurulmuş bir Orta Anadolu şehridir. Burası, bilim alemleri tarafından özellikle 13, 14 ve 15. yüzyıllara tarihlenen Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı abideleriyle tanınmıştır¹. Bu abideler arasında özellikle Cacabey Medresesi ile Melik Gazi'nin ve ünlü tasavvuf şairi Aşık

* Prof.Dr. Semavi Eyice. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi

¹ Darkot 1994: 764-767; Ülgen 1942: 253-261, Res.16; Caferoğlu 1947: 79-96; Baade 1965: 5-7; Arda 1944

Paşa'nın tamamen mermerden yapılmış türbesi en önemlileridir². Kırşehir'de 14. yüzyıla ait İlhanlı dönemine işaret eden üzerlerinde insan kabartması olan islami mezartaşlarına da rastlanmıştır³. Prof. Dr. U.B. Bahadır Alkım tarafından yapılan kazıların ortaya koyduğu gibi, Kırşehir prehistorik çağdan itibaren önemli bir yerleşme merkezi olmuştur⁴. Şehrin Ortaçağ'daki adının ne olduğu kesin olarak bilinmez. Bununla birlikte Mokissos ve Iustinianapolis'in Kırşehir olduğu ileri sürülmüştür⁵. R. Peters ise buraya Antik çağın Pteria'sını yakıştırmak istemişse (Peters 1963: 1-3) de G. Radke tarafından bu görüşe karşı çıkmıştır (Radke 1931: 1496). Şu bir gerçektir ki Kırşehir içinde ya da yakın çevresinde antik bir yerleşim yeri bulunuyordu⁶. Kırşehir'in çeşitli yerlerinde rastlanan Antik ve Bizans mimari parçaları bu durumu desteklemektedir. Yıllar önce burada bulunmuş bazı kitabeler de yayınlanmıştır⁷. 1970'deki incelemelerimizde de kaplıca bahçelerinde, Cacabey Medresesi ve Alaeddin Cami yakınında bazı mimari parçalar tespit edilmiştir⁸. Bu parçaların arasında en önemlisi 5-6. yüzyıllarda çok kullanılan, akantus yapraklarının rüzgardan dönmüş biçimde olduğu bir sütun başlığıdır⁹. Bu tip kompozit başlıklara Ravenna, Selanik, İstanbul, Side, Kudüs ve Kahire gibi kıyı merkezlerinde rastlanmasına karşılık Kırşehir gibi bir İç Anadolu şehrinde de bulunması oldukça şaşırtıcıdır. Kırşehir'deki araştırmalarımız sırasında, Turizm bürosunun duvarına dayalı mermere işlenmiş bir Bizans kitabesi tespit edilmiştir. Metni tam olan bu kitabe, Aziz Lukianos'un adını veriyordu. Dünyadaki bütün Hıristiyan aziz ve azizelerinin arşivini tutan Brüksel'deki Bollandiste teşkilatı ile yaptığımız yazışma sonucunda, bu isme sahip bir azizin varlığına dair bir belge olmadığı bildirilmiştir. Teşkilata mensup bir teoloji uzmanı hazırladığımız küçük yazıyı incelemiş ve bunun Hıristiyan azizlerden ünlü Lukianos'un dışında yerel bir aziz olduğu sonucuna varmıştır (Eyice/Noret 1975: 363-377, 1.

² Eyice 1994: 539-541 ve oradaki bibliyografya. Bu medresenin aslında rasathane olduğu yolunda inandırıcı olmayan bir hipotez ortaya atılmıştır. Bkz. Sayılı 1960: 253-254; Sayılı 1965: 71, Lev. 1.

³ Bu konuda bkz. Eyice 1966: 215-216

⁴ Alkım 1956: 61-101, Res..26. Bizans devri için bkz. 76, dipnot 73.

⁵ Mokissos'un uzun zamandan beri neresi olduğu araştırma konusudur. Bkz. Isambert 1856: 750-751.

⁶ Bittel 1942: 25-27 ve 40-50. Yazar birkaç tumuli'nin varlığına işaret ediyor. O'na göre Kırşehir, Procopios'un Mokissos-Iustinianapolis'i olması imkansızdır. Fakat bu bölgenin Therma veya Aquae Saravenae olması da pek uzak bir ihtimal değildir. Diğer taraftan aynı yazar, Kırşehir adının orijinal olarak, katıksız, nadir Türkçe isimlerden biri olduğunu tespit etmiş ve, Kırşehir'in Türkler tarafından kurulmuş bir kasaba olabileceğini ileri sürmüştür. E. Honigmann, Aquae Saravenae=Kırşehir teşhisinden yana idi. Honigmann 1935: 51, dipnot 6, harita III.

⁷ Oberhummer/Zimmerer 1899: 305'de; antikite sonlarından birkaç kitabeye yer verilmiştir.

⁸ Bu parçaların kısa listesi için bkz. Eyice 1966: 211, dipnot. 17.

⁹ Bu tip sütun başlığı IV. yüzyıla doğru ortaya çıkmış ve VI. Yüzyılda da da kullanılmaya devam etmiştir. Bkz. Alten 1913: 11, Lev. II; Ginhart 1923: 15, 93, 98, 107, 111; Kautzsch 1936: 140-152, Lev. 28-29. Halep için bkz. Strzygowski/Bell/Berchem 1910: 200, Res. 116, 118; Ravenna'daki Saint-Apollinare in Classe için bkz. Goetz 1901: 87, Res. 96; Wulff 1903: 19; Eyice 1967: 111-129.

levha). Yakın tarihlerde kurulan şehir müzesinin bu parçaları ne ölçüde topladığı konusunda bir bilgimiz yoktur.

Kırşehir Yerköy yoluna 2 km. uzaklıkta, Taburoğlu ile Hamurlu köyleri arasındaki düz bir arazinin kenarında bir yamaçta yer alan kilise kalıntısına, bir zamanlar kubbelerini taşıyan üç kemeri henüz ayaktayken şeklinden ötürü “sacayağı” anlamına gelen “üçayak” tabiri halk tarafından söylenmiştir. Harabenin içinde bulunduğu arazi, çok geniş ve büyük bir düzlük halinde olup ancak uzaklarda dağların varlığı farkedilebilmektedir. Üçayak yakın çevresinde Bizans dönemine işaret eden önemli keramik kırıkları bulunmuştur. Bu da çevrede çok eski bir yerleşimin olduğuna işaret sayılabilir. Bu keramikler arasında kaba ve sanat değerine sahip olmayan geç dönem parçaların bulunması ise burada Türk devrinde çok ufak bir yerleşim yerinin belki sadece bir mezranın bulunduğunu göstermektedir. Bu yerleşimin evleri hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuştur. Ainsworth’un 1840’lı yıllarda buradaki çeşmenin yakınında gördüğünü yazdığı mezar taşları da herhalde bu kaybolmuş küçük yerleşimin hatıraları olsa gerektir. Arazinin bazı yerlerinde yapılacak sondajlar ile bu konu da açığa çıkarılabilir.

II. Yapı Hakkında Yazılanlar

Uzun süreden beri bilinen Üçayak kilisesinin varlığını, ilk defa İngiliz seyyah W.I. Hamilton haber vermekle beraber burayı ziyaret etmemiştir (Hamilton 1842: 241). Çöl manzaralı bir sahada rastladığı bu kalıntıyı ilk ziyaret edip, kısa bir tasvirini yaparak gravürünü çizen İngiliz araştırmacı W. Ainsworth olmuştur (Ainsworth 1843: 162-164). 1848’de yayınlanan eserinde yapının hemen yakınlarında bir çeşme ve Türk mezarları gördüğünden ayrıca yapıda altı büyük tuğla kemerden iki tanesinin yıkılmış olduğundan bahsetmiştir. Etrafta hiçbir mimari kalıntının olmayışı, araştırmacının dikkatini çekmiş ve yapının Gadasena Jupiteri ya da başka bir mabed olabileceği fikrini ileri sürmüştür. Bu tabii dayanaksız ve inandırıcı olmayan bir iddiadır. Ainsworth’un kilisenin şimdikine göre daha tamam halini gösteren gravürü oldukça değerlidir. Çünkü bu gravürde kubbeyi tutan büyük kemerler ve bugün tamamen kaybolmuş olan narteks kalıntıları görülebilmektedir. Rus coğrafyacısı P. De Tchihatcheff Üçayak’tan kısaca bahsedenlerdendir (Tchihatcheff 1866: 507, 567). Alman coğrafyacısı C. Ritter ise Asya coğrafyası üzerine olan kapsamlı kitabında Üçayakla ilgili bölümü Ainsworth’un yazısını Almanca’ya çevirerek kullanmıştır (Ritter 1859: 331-332). 1900’lerde J. W. Crowfoot üçayağa gitmiş, çok yanlış bir krokisi ile birlikte bugün için değerli fotoğraflar çekmiştir. Ancak bu malzemeyi kendisi kullanmayarak, Strzygowski’ye vermiştir. Strzygowski 1903 tarihli Anadolu’daki Bizans sanatına dair

kitabında, Crowfood'un verdiği bilgilere geniş yer ayırmıştır (Strzygowski 1903: 32, 172, 224). Böylece ilim alemi Üçayak'ı en ayrıntılı şekilde Strzygowski'nin bu yayını sayesinde tanımıştır. 20. yüzyıldan itibaren zaman zaman yine bazı araştırmacılar Üçayak'ı görmeye gelmişlerdir. Bunlardan biri de 1905'de harabeyi ziyaret edip, bir de fotoğrafını çeken H. H. Graf Von Schweinitz'dir (Schweinitz 1906: 156, Lev. VIII). Daha sonra bunu 1926'da Hititolog H.H. von der Osten takip etmiştir¹⁰. Yerel bir tarihçi olan Cevad Hakkı Tarım da yapıyla ilgilenerek bir fotoğrafı ile birlikte kalıntı hakkında ilmi olmaktan uzak bir takım düşünceler ileri sürmüştür¹¹. Tüm bu yayınlar eksik ve yanlış bilgilere rağmen son derece enteresan fotoğraflar içerdiğinden yinede ilgi çekicidir. J. Strzygowski'nin yayınına dayanarak birçok yazar, bu abidenin önemine dikkat çekerler. Önce H. Rott¹², daha sonra W.M. Ramsay ve G.L. Bell (Ramsay/Bell 1909: 303, 390, 398, 403, 445), H. Benoit (Benoit 1912: 69-70, 74), A. Springer ve J. Neuwirth (Springer/Neuwirth 1924: 11), J. Ebersolt (Ebersolt 1934: 147, dipnot 63), J.A. Hamilton (Hamilton 1956: 110) gibi araştırmacıların Bizans sanatına dair el kitaplarında bu kalıntılardan birkaç kelime ile bahsedilmektedir. Bizans mimarlığının çok etraflı olarak anlatıldığı R. Krautheimer'in kitabının 1965'deki ilk baskısında üçayağa yer verilmemiş fakat 1985 tarihli S. Curcic'in ilavelerini yaptığı 5. baskıda yapı kitaba dahil edilmiştir (Krautheimer 1986: 400). 1981'de Kappadokia bölgesinde incelemeler yapmış olan Hild ve Restle kitaplarında bu yapıdan da bahsetmişlerdir (Hild/Reitle 1981: 301).

Yapıyı ilk defa 1965'de öğrencilerimizle birlikte yaptığımız bir inceleme gezisi sırasında görme fırsatını bulduk. Bu gezi sırasında aldığımız bazı notlar, ölçüler ve fotoğraflar bir ön rapor olarak hazırlanmış ve 1966 yılında Oxford'da yapılan XIII. Bizans Araştırmaları Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş ancak bu kongredeki konuşmaların toplu bir kitabı yayınlanamadığı için basılmadan kalmıştır. Daha sonra bu çalışma Fransızca olarak bir makale halinde basılmıştır (Eyice 1968: 137-155). Bu makalede kilisenin Crowfood'un planına göre daha doğru bir çizimi yayınlanarak yapı hakkında çıkmış yayınlarında bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Yapının mimari bakımdan incelenmesine ve yaptığımız kazının değerlendirilmesine geçmeden önce, kitabında, Üçayak kalıntısı üzerinde fazlaca duran Strzygowski'nin verdiği bilgilerin bir tahlilini yapmak gereklidir.

J. Crowfood tarafından alınmış ve Strzygowski'nin yayınlamış olduğu kroki durumundaki planın eksik ve hatalı olduğu tespit edilmiştir. Apsislere

¹⁰ Osten 1927: 81, Res. 85; Osten 1929: 50, Res. 79

¹¹ Tarım 1938: 46-47, metindışı bir resimle burada yapının MÖ 3 binyıllık (!) olabileceği ve bunun bir saray kalıntısı ihtimali gibi ciddiye alınmayacak iddialar da bulunmaktadır.

¹² Rott 1908a: 148; Rott 1908b: 278

sadece Bizans değil, genel hıristiyan mimarisinde başka benzerlerine rastlanmayan bir biçim verilmiştir. Hatta apsisler hakkında bir derleme yapan Ch. Delvoye (Delvoye 1962: 304) bu yapının apsislerini böylece kabul ederek çalışmasında yer vermiştir. İlk incelememizde elde ettiğimiz bulgularla çizdiğimiz ve 1968'de yayınladığımız plan, Crowfoot'un kine nazaran bazı eksikliklere rağmen çok daha gerçekçidir. Kaybolmuş olan apsislerin tam ölçüleri ayrıntılı biçimleri ile toprak üstünde izi kalmayan narteksin boyutları ancak bir sondaj ile meydana çıkarılabilirdi.

Strzygowski bu harabenin 5. veya 6. yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak araştırmacının teklif ettiği bu tarih görüşümüze göre çok erkendir. Üçayak, genel üslup, apsislerinin biçimi ve duvar işçiliğine göre daha çok Bizans sanatının ikinci dönemine yani 10'dan 12. yüzyıla uzanan bir zamana ait olmalıdır. Bunu doğrulamak üzere İç Anadolu'nun bu en önemli Bizans yapısını, ufak çapta bir kazı çalışması ile daha iyi tanımayı düşündük. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden sağlanan kısıtlı bir ödenekle Üçayak'ta 1970 yılı yazında bir araştırma kazısı yapmak üzere bir girişimde bulduk. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesindeki Sanat Tarihi bölümünden 12 öğrencinin katıldığı¹³ bu çalışma sonunda yapının tam bir planı ortaya çıkmış ve bazı soruların da cevabını bulmamız mümkün olmuştur.

III. Yapının Mimarisi

Çevresinde hiçbir kalıntıya rastlanmayan yapının (Res. 1-2) yakınında sadece vaktiyle Ainsworth'un da gördüğü bir çoban çeşmesi hala akmaktadır. Bunun dışında çevre göz alabildiğine uzanan sınırsız bir boşluk halindedir. Bu boşluğun içinde bir çifte kilise olan Üçayak yükselmektedir. Bizans mimarisinde çifte kiliseler, hatta bazen üçlü kiliseler az değildir. Fakat bütün bu yapılar bitişik olup genellikle ard arda gelen devirlerde yapılmışlardır. Başkentte, Hagios Sergios ve Bakhos kilisesinin yanında, şimdi kaybolmuş olan bir başka kilise yükseliyordu. Diğer taraftan Lips manastırı (Fenari İsa Cami), Pantokrator (Zeyrek Kilise Cami), Pammakaristos (Fethiye Cami)'un bitişik kiliseleri hala mevcuttur. Yunanistan'da en tanınmış çifte kilise, Hosios Lukhas manastırının katolikanudur. Üçayak, bütün bu örneklerden tamamiyle ayrılır. Yapının ikiz olarak tasarlanmış ve bir defada bütün olarak inşa edilmiş olması

¹³ 21 Temmuz 1970 günü başladığımız kazıda çalışan ekibimiz şu öğrencilerden oluşmuştu; Münevver Keşoğlu (Dervişbey) (Okutman), Nazan Yavuzoğlu (Atasoy), Solmaz Önüt (Turunç), Şükran Yüksel (Tuncay), Nedret Bayraktar, Gülyüz Akagün (Uslu), Fatma Dalman, Aytaç Savaşken, Uğur Ayyıldız, Abdurrahman Uçman, Rahmi Özer, Hikmet Çavdaroğlu. İlk gün kazma ve toprak kaldırma işlerinde köylerden gelen 11 kişi çalışmış ancak bunlar define aranmadığını anlayınca ertesi gün ortadan kaybolmuşlardır. Bunun üzerine ekibimizi Kırşehir'e getirip götüren minibüs şoförünün önerisi üzerine onun kendi köyünden getirdiği ortaokul öğrencisi gençleriyle çalışmalar yürütülmüştür.

dikkate değer bir özelliktir. Kocakale veya Alacahan denen manastır binaları arasında, herbiri bir apsisle sahip iki neften oluşan bir vaftiz binasının varlığı dikkat çekicidir¹⁴. Bu yapıdaki neflerden birisi vaftizhane iken, diğeri narteks görevi görmekteydi. 1965’de Yunanistan’da tek nefli olmasına, rağmen iki apsisle süslenmiş küçük bir kilisenin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır¹⁵. Kapadokia’da kayadan oyma manastır kiliseleri arasında da bazıları bitişik şapeller şeklinde yapılmışlardır¹⁶. Fakat Üçayak’ta kendi başına ve dikkate değer eş boyutta iki ayrı kiliseden oluşmuş abidevi bir bina ile karşılaşmıştır.

Kilisenin herbir biriminin mekanı, apsis yarım yuvarlağı hariç 8,10 m uzunluğunda 5,25 m genişliğindedir. Yapının batısında tamamen yıkılmış narteks kısmının ancak temel izleri görülebilmektedir. Narteks mekanın ortadan bir kemerle iki bölüme ayrıldığı, üzerinin tonozla örtülü olduğu beden duvarlarındaki başlangıç izlerinden belli olmaktadır. Batı giriş cephe üzerinde kazılar sırasında birer pencere izine rastlanılmıştır. Yalnız ana binanın batı cephesinin yan cephelere nispetle daha az itinalı işlenmiş olduğu görülmektedir. Cephede pencerelerin bulunması narteksin tek katlı olduğunu göstermektedir. Naos mekanı, kiborion tipinde tasarlanmıştır. Köşelerde kemerleri taşıyan iri payeler bulunur. Bu kemerlerden doğudaki diğerlerinden daha derin yapılarak, uzun bir bema kolu meydana getirmiştir. G. Millet’in başkent mimari ekolünün bir özelliği olduğunu (Millet 1916: 55, 88) belirttiği uzun bemanın İç Anadolu’da da uygulandığını bu yapı göstermiştir. Kubbenin çevresindeki diğer üç kol ise, doğu kola göre daha kısa tutularak, dar haç kolları meydana getirmişlerdir. (Çiz. 4, Res. 3-5)

Yapının tartışmalı apsis cephesinin temelleri kazı sırasında bütün ayrıntıları ile ortaya çıkarılmış böylece Crowfoot’un çiziminin yanlışlığı bir kez daha teyit edilmiştir. Önceki araştırmamızda da işaret ettiğimiz gibi apsislerin çok cepheli ve hareketli bir mimariye sahip oldukları belirlenmiştir.

Yapının kuzey ve güney cepheleri iç içe geçmiş kemerler ve ayrıca büyük kemerlerle çerçevesiz nişlerden oluşan bir dış dekora sahiptir. Cepheyi hareketlendiren birçok kemer zamanla yıkılarak alçalmış olmasına rağmen hala dikkate değer bir yüksekliğe sahip bu kütleli yapıya zerafet katarlar. Alınlıkların büyük kemerleri içlerine ikiz pencereler açılmıştır. Bu pencerelerin

¹⁴ Headlam 1892; Schultze 1924: 252; Verzzone 1957: 17, Lev.I; Gough 1963: 112-114, Res.5

¹⁵ Bokotopoulos 1967: 66-74, Lev.XIII-XIV. S. Guyer, Anadolu’nun güneyinde daha eski bir kilisenin harabeleri üzerinde kurulmuş çifte absisli bir kiliseyi ortaya çıkarmıştı. Bkz. Guyer 1910: 192-199. Doğu Anadolu’da da çift absisli tek neften oluşan şapeller bulunur. Bkz. yazarı belli değil, *Doomed by the Dam. A Survey of the Monuments Threatened by the Creation of the Keban Dam Flood Area*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını, Ankara 1967, 26.

¹⁶ Rott 1908b: 128, Res.38, 129 (Balık Kilise), 135, Res.41 (Karabaş Kilise); Ramsay/Bell 1909: 390, Res.322 (Hagios Ephemios); Jerphanion 1942: 42, Lev.28 (Saint Eustathe), Lev.160 (Balık Kilise, Archangélost, Kırk Martyrler).

kalıntıları önceden nasıl oldukları konusunda fikir verebilecek düzeydedir. Bu ikiz pencerelere ait payeleri komşu köylerde, farklı amaçlı kullanımlarda görmek mümkündür. Köşelerdeki masif payeler, sathi nişlerle hafifletilmiştir. Bütün bu elemanlar cephelere plastik şekiller meydana getiren gölge oyunları ile ifade zenginliği vermektedir. Zamanla meydana gelmiş aşınmalara rağmen cepheler hala son derece özenli bir duvar işçiliğinin karakteristikliğini muhafaza etmektedir.

IV. Malzeme ve Teknik

Kalıntının içinde yaptığımız temizlik çalışmalarında sadece kuzeydeki kilisenin tabanını temizleyerek bütününü açığa çıkarttık. Burasının taş bir plaka üzerine serilen 6 cm. kalınlığında bir horasan harcı ile kaplı olan zeminin ise nasıl döşendiği bilinmemektedir. Ayrıca zeminde görülen is tabakası yapının bir yangın ya da aydınlatma sırasında islenmiş olabileceğini göstermektedir. Burayı temizlerken düşüncemiz bema bölümünde evvelce sunak masasının durduğu yerin altında bir krypta hücresi bulunup bulunmadığını araştırmaktı, fakat böyle bir izle de karşılaşılmamıştır. Üçayak, tamamıyla tuğladan inşa edilmiş Bizans mimarisindeki nadir binalardan birisidir¹⁷. Sadece yapının temellerinde taş malzeme kullanılmıştır. Tuğlalar genellikle 30-35 cm uzunluğundadır. Ancak az da olsa 70 cm boyutlarına sahip örneklerle de karşılaşmıştır. Kalınlıkları ise 3,5-4 cm arasında değişen tuğlaların aralarında, 6-7 cm kalınlığında harç tabakaları görülmüştür. Harç tabakaları tuğlalardan 1-1,5 cm daha fazla bir kalınlığa sahiptirler. Tuğlaların üzerinde, elle yapılmış çaprazlama çizgiler vardır. (Res. 6-7)

Bizans binalarını tarihlendirmede kullanılmak üzere ilk defa A.M. Schneider tarafından çıkarılan teknikler listesinde (Schneider 1936: 13-14) ilk olarak tuğla ve harç kalınlığına göre bir tarihlendirme üzerinde durulmuştur. Buna göre 7 ve 8. yüzyıla ait olması gereken, İstanbul'daki Odalar Cami ve İznik Koimesis kilisesinde, harç tabakalarının 5 ile 7 cm tuğla kalınlıklarının ise 3,5 cm olduğuna dikkat çekilmiştir. Daha sonra 9 ve 10. yüzyıllarda harç kalınlığının tuğla kalınlığına eşit değerinde bulunduğu fakat harcın dış yüzeyinin eğik görüntüsünden dolayı profilden bakıldığında duvarın bir testere dişi şeklini aldığı yapı örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu tipte inşa edilmiş yapılar ise Ankara'da bugün yok olan Aziz Clementios (7-9 yüzyıl), Akataleptos Manastırı (Kalenderhane camii), İstanbul'da Hagios Theodoros (Kilise Camii), İznik Ayasofyası (1065 den sonra)'dır. Bu listeye İznik'te İstanbul kapı yakınındaki

¹⁷ Tamamen tuğladan bir Bizans kilisesi de Bulgaristan'da Filibe yakınında Pruştitz'a bulunmaktadır. Türk devrinde tuğlalarının renginden dolayı bu yapıya Kızıl Kilise adı verilmiştir. Bkz. Frolow 1946: 15-43, Pl.I-VIII; Javrodinov 1955: 75-77.

kiliseyi de ilave edebiliriz (Eyice 1949: 37-51). Araştırmacının tespit ettiği üçüncü tür ise “gizli tuğla tekniği” olarak adlandırılan ve 11. yüzyıl sonu ile 12. yüzyıl başlarında görülen tekniktir. Manuel Komnenos surları ile İstanbul’da Pantokrator Manastırı Kilisesi (Zeyrek Kilise Cami)’nde gördüğümüz bu sistem Paleiologoslar devrinde de devam etmiştir (Eyice 1980: 100-104).

Eğer bu kronoloji dikkate alınacaksa, Üçayak’ta uygulanmış olan harç tabakasının tuğladan kalın olduğu teknik, kiliseyi 8-9. yüzyıllar arasına yerleştirir. Halbuki bu yapıda gizli tuğla tekniğinin de kullanılmış olması, binanın tarihini 11. yüzyıla kadar çıkartır. Yalnız Üçayak’ta tuğla örgüler arasında ilgi çekici iki farklı özellik ile karşılaşmıştır. Bunlardan ilki tuğlaların bağlantısında kullanılan harcın cinsidir. Roma, Bizans ve Türk mimarilerinde horasan harcı olarak adlandırılan bir bağlantı elemanı kullanılmıştır ki bunun sertliği ve sağlamlığı ünlüdür. Halbuki Üçayak’ta kullanılan harç şaşılacak derecede zayıf ve yumuşaktır. Hatta bu harcı parmakla ufalamak mümkün olmaktadır. Depremde kilisenin içine çöken büyük kemer kalıntılarından hiçbir izin temizlik sırasında bulunmayışı bunların tuğlalarının aradaki harcın yumuşaklığı yüzünden kolayca ayrılıp köylüler tarafından götürüldüğüne delil sayılabilir. Yapıda görülen bir diğer farklı durum ise iki tuğla arasındaki bu yumuşak harcın önündeki boşluğa, çok daha sert, adeta taşlaşan bir maddeden dolgu konulmuş olmasıdır. Böylece dış yüzeyler, Schneider’in ileri sürdüğü gibi bir testere dişi gibi girintili çıkıntılı bir görünüme sahip değildir. İki tuğla arasındaki boşluğu ve zayıf harcın önünü kapatan hafif dışa taşkın kırmızı renkteki bu sert dolgular (yumuşak harcı gizleyen teknik: Göbekcik) dış cephelerin düzgün olmasını sağlıyordu. Bu teknik ve harç duvar örgülerinde şimdiye kadar tespit edilemeyen bir özellik olarak ilk defa Üçayak’ta karşımıza çıkmıştır. Böylece yapının dış yüzlerinin aslında sıvalı olmadıkları da anlaşılmıştır. Yapının inşaatı sırasında duvar içlerine enine ahşap hatıllar konulmuş olduğu görülmektedir. V. Schweinitz, bu parçaların depreme karşı yapının direncini artırmak için kullanıldığını belirtmiştir.

V. Üst Yapı

Eski fotoğraflardan, 1938’lere kadar yapının üst örtüsünü taşıyan kemerlerin ve kasnak kalıntılarının varlığı anlaşılmaktadır. Biz incelediğimizde büyük kemerlerden artık bir şey kalmamış sadece pandantif başlangıçları görülmekteydi. Kasnak ve kemerlerin 1938 depreminden sonra yıkıldıkları anlaşılmaktadır. Beden duvarları üzerinde yükselen büyük kemerlerin yüksek bir kasnağı taşıdıklarını Crowfood’un verdiği bilgilerden anlıyoruz. Crowfood kuzey kilisenin kasnağında dört, güneydekinde ise sekiz pencere bulunduğunu belirtmektedir. Mekanları örten kubbenin yaklaşık 4.30 m çapında olduğu

mevcut izlerden tespit edilmiştir. Pencereleer kasnakta bir körnüş ve bir pencere düzenine göre yerleştirilmiştir. Kasnağa kubbenin külahı da eklendiğinde yaklaşık 17 m²'yi bulan şaşirtıcı bir yükseklik elde edilir. Yapı etrafında kiremit parçalarının bulunması üst örtüde kiremit kullanıldığını göstermektedir. Bu yüksek kasnaklar binayı 10-11. yüzyıl inşaatı olarak tarihlendirmek için önemli bir delildir. Yapılarda kasnak olgusu 6. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve yüksekliği de yüzyıllar geçtikçe artmıştır. (Çiz. 1-3)

VI. Süsleme

Yapının içinde ve dış cephesindeki duvarlarında bugün hiçbir mimari süsleme yoktur. Ancak 1970'deki kazı çalışmaları sırasında yapının naos ve apsisindeki hafriyat toprağı içerisinde siyah ve altın yaldızlı fresko parçalarına rastlanmıştır. Ayrıca kemer başlangıçlarının birinde de sıva parçası üzerinde renkli boya izleri belli olmaktadır. Yapıyı daha sağlam durumda gören Crowfoot da kilisenin apsis bağlantısında haleleri belli olan figürlü freskolardan bahsetmektedir. Cevat Hakkı Tarım da kemerlerde bazı nakış kalıntılara rastlandığını bildirir. Yine kazılar sırasında molozlar içerisinde bir takım alçı süslemelere rastlanmıştır. Apsisdeki açmaların birinde pencere camı olmayan daha çok dekoratif amaçlı olduğu anlaşılan küçük cam parçaları bulunmuştur. Yapı çevresindeki düz arazide etrafa saçılmış keramikler ele geçmiş ancak bunların Bizans olmadığı bu bölgedeki daha eski bir yerleşime ait olduğu tespit edilmiştir. Yapıda bir takım mermer parçalara da rastlanılmıştır. Devşirme oldukları anlaşılan bu parçalardan biri, iki kiliseyi birbirinden ayıran duvar payeleri arasında bulunmuştur. Bir ambon ya da korkuluk levhasına ait olması muhtemel olan mermer parça oldukça tahrip olmuş durumdadır. Başka bir örnek de nartekste karşımıza çıkmıştır. Üzerinde iki taraflı olarak ancak farklı şekillerde kazınmış haç işaretleri görülür. Crowfoot yapıda yaptığı inceleme sırasında bir pencere veya niş alınlığında, yumuşak bir kalker taşı üzerine işlenmiş bir kitabeye rastlamıştır. Bu taş 45 cm genişliğinde ve 29 cm yüksekliğinde olup kavisli bir boşaltma kemeri içine yerleştirilmiş bir levhadır. Ancak bu kitabeli levha bugün kayıptır. Kazı yaptığımız sırada bir köylü kitabeli taşı kendisinin götürdüğünü söylemiş fakat göstermemiştir. Crowfoot bu taşın üzerindeki kitabenin estampajını çıkartarak Avusturya İlimler Akademisi'ne vermiştir. Arşivde saklanan bu estampajı görmemiz mümkün olmuş ancak çok silik işlenen harfler ne yazık ki teşhis edilememiştir. 4 satırdan oluşan birkaç harfi ve tek bir kelimesi okunan bu kitabeden bir anlam çıkarılamamıştır.

VII. Yapının Tarihçesi

Üçayak'ın hıristiyan kültüne ait bir yapı olduğu konusunda hiçbir şüphe yoktur. Fakat bir yerleşim yeri kilisesi olmadığı gibi çevresinde hiçbir kalıntı bulunmadığından bir manastıra da ait değildir. Bina bir tepenin eteğinde, tek başına yükselmektedir. W. Ainsworth'un yapının etrafında gördüğünü belirttiği müslüman mezarları bugün yoktur. Bu mezarların, Üçayak çevresinde kurulmuş, fakat bilinmeyen bir sebepten yok olmuş eski bir Türk köyü veya mezranın varlığına işaret etmeleri mümkündür. Mahalli bir inanışa göre Üçayak etrafındaki düzlük, kurumuş eski bir göldür. Şüphesiz bu söylentinin bir jeolog tarafından ispat edilmesi yararlı olabilir. Ayrıca yakınında Cemele Kalesi de yer almaktadır. Cemele kalesi Osmanlı beyliği ile Kadı Burhaneddin Emirliğini ayıran sınır kalesi durumunda idi. Çelebi Mehmet tarafından fetih olunduğunu C. H. Tarım yazmaktadır¹⁸. Diğer taraftan bu ova, İslâm velilerine, bilhassa Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatlarında Malya (Malia veya Maliye) ovası adı altında anılır (Gölpınarlı 1958: 43, 65, 67-68, 73). Malya ovası aynı şekilde Selçuklu tarihinde de orduların kamp ve savaş yeri olarak kullanılmıştır¹⁹. Diğer bir mahalli söylenti ise, Üçayak'la etrafındaki bazı harabelerin arasında bir bağlantı olduğudur. Gerçekten de yakın çevrede birtakım harabelerin mevcut olduğu bilinir. Bunlardan bir veya birkaç tane Çiçekdağı'nın tepesinde, Kösefakılı denen yerde, bir başkası Çiçekdağı'nın 5 km güneyinde Boyalık mevkiinde ve nihayet bir diğeri de Alempınarı köyünde görülür. Ancak böyle bir bağlantıyı gösterecek hiçbir kanıt yoktur.

Üçayağın ne tür bir kült binasına ait olduğu konusunda Crowfoot iki ihtimal ileri sürmüştür:

1. İkiz azizlere ithaf edilmiş “çifte martyrium”,
2. İki ortak imparator tarafından kurulmuş bir kilise.

Strzygowski, daha çok “martyria” hipotezi üzerinde durmuştur. Yaptığımız kazıda kilisenin bema kısmında bir martyriumda bulunması gereken, içinde kutsal kalıntıların saklandığı bir hücre ile karşılaşılması binanın martyrium olması hipotezini zayıflatmıştır. Ayrıca çok yıl önce Henri Gregoire'ın Kapadokya'da tespit ettiği üçüz azizler²⁰ bulunmakla beraber

¹⁸ Bu hususun kaynaklara başvurularak ayrıca araştırılması gerekir. Çelebi Mehmet beyliğe sahip olduktan sonra bir süre bu Cemele kalesinde kalmıştır. Bkz. Tarım 1938: 29, 32-33, 44; Tarım 1940: 33.

¹⁹ 637 (=1239-40)'da Malya ovasında, Selçuklu kuvvetleri ile Baba İshak dini tarikatının taraftarları arasında bir savaş olmuştur. Bkz. Duda 1959: 219; İbn Bibi, *Selçuk Name II* (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996: 52. Bir başka olay için bkz. Mahmud al-Aksarayî, *Musamarat al-Ahbar* (Osman Turan basımı), Ankara 1944, çevirisi ile yeni basımı Mürsel Öztürk, TTKY, Ankara 2000: 162. Yine bu ova hakkında bkz. Tarım 1940: 74, 94.

²⁰ Grégoire 1904: 453-490; Grégoire 1905: 25-50

bunların üç tane (Spensippos, Elasippos ve Melessipos) olması yapının çifte azizler için yapıldığı ihtimalini tamamen ortadan kaldırmıştır.

12-13. yüzyıllarda Kırşehir toprakları Selçuklu arazisi olmuştu. Şu halde söz konusu bina, Selçuklu yayılışı ve bölgenin bunlar tarafından iskanından önce inşa edilmiş olmalıdır. Pachymère'e göre Mikhael Palaiologos (1261-1282) devrinde, Mokissos metropolitlerinden biri, Prokonnesos'a tayin edilir. Çünkü Mokissos, İslâm topraklarına dahil olmuştur²¹. Biz bu yapının iki ortak imparator tarafından inşa edilmiş bir eser olduğu görüşünü ileri sürerek, bununla ilgili araştırmalar yaptık. Buna göre II. Basileios (976-1025) ve kardeşi VIII. Constantinus (976-1028) hakimiyetine kadar geçen bazı olaylara bakmak gerekir. İmparatorluk otoritesine karşı çıkan İoannes Tzimitzes'in kayınbiraderi Bardas Skleros, Harput kalesinden batıya doğru yürüyerek 978'de Bizans önlerine ulaşmıştı. Fakat Abydos'taki bir yenilgiden sonra doğuya doğru, geri çekilmek zorunda kaldı (Schlumberger 1896: 340). 19 Haziran 978'de ordusu Bardas Phokas tarafından kumanda edilen imparatorluk kuvvetlerine karşı, Amorion (Emirdağ yakınları)'un doğusunda Pankaleia ovasında şiddetli bir çarpışmaya girişti. Bozguna uğrayan imparatorluk ordusu, doğuya doğru Sebastia (=Sivas) istikametinde, Halys'in (Kızılırmak) öte tarafına çekildi. Bardas Phokas, Charsianon'u işgal etti. Kendisini takip eden Skleros ise, Basilika Therma'da yerleşti. Bu mevkiin yakınlarında ikinci defa çarpışmaya girişildi. Mağlup olan imparatorluk kuvvetleri, yine doğuya doğru çekildiler. Başkumandan Bardas Phokas, Ermenileri yardıma çağırmıştı (Schlumberger 1896: 425-426). G. Schlumberger'e göre bu savaş Pankaleia ovasında cereyan etmiştir. Fakat Ermenistan'da Zarzma kilisesine bitişik bir şapelin duvarı üzerindeki bir kitabede ise savaşın yeri olarak Sarwenis adında bir bölgenin ismi geçmektedir. Bu kitabede geçen Sarwenis adının Saravenae olduğu tesbit edilmiştir²².

Eğer Üçayak önünde uzanan ova, Sarwenis olarak kabul edilirse ki bunu destekleyen bazı veriler de mevcuttur. Şöyleki Sarwenis'de bir sıcak su kaynağının olduğu bilinmektedir. Kırşehir civarında bugün hala kullanılan bir ılıca ile biraz ileride Türk devrinde de Karakurt²³ ılıcası olarak bilinen ikinci bir sıcak su kaynağı bulunmaktadır. Ayrıca Üçayak kilisesinin çevresinde savaşmak için uygun bir yerin de bulunması bu yapının burada kazanılan zaferin hatırası olarak imparatorluk kuvvetlerine destek olduğuna inanılan dini yortu günü hatırası olarak, çifte imparator II. Basileus ile VIII. Konstantinos tarafından yaptırılmış olduğu düşüncesi tam olarak kanıtlanmamış olmakla birlikte akla uygun bir hipotez olarak değerlendirilmelidir.

²¹ Ramsay 1890: 300; Wächter 1902: 16

²² Brosset 1851: 134; Schlumberger 1896: 426

²³ Eyice 1971: 229-254; Ramen 1942: 439-440

VIII. Değerlendirme ve Sonuç

Üçayak'taki her bir kilisenin planı, birçok yapıya benzemektedir. İstanbul'da XI. yy.'a tarihlenen Chora manastır kilisesi (=Kariye Camii)'nin merkez kısmı²⁴ ve İznik'in içinde Yenişehir kapısı yolu kenarında yakın tarihlerde kalıntıları bulunup açığa çıkarılmış olan bir kilise ise orta kısmı yani naosu bakımından kiborion mekanını tekrarlamakla beraber bütünü ile daha zengin plana sahiptir. Bu kilisenin İznik prenslerinden II. Theodoros Laskaris (1254-58) tarafından aziz Tryphonos adına yaptırıldığı bilinen büyük tesisin kilisesi olması çok kuvvetle muhtemeldir²⁵. Aynı tipin ancak merkezi kısım ile Pastofophorion'ların ilginç birleşimine sahip bir örneği ise İstanbul boğazının Anadolu yakasında Yuşa tepesinin²⁶ kuzey yamacında tespit edilmiştir. Belki 7. yüzyıla ait olan bu yapı hakkında ne yazık ki daha açık bir bulgu elde edilememiştir. Aynaroz'da Karyès'teki bir ek bina da aynı tipi temsil eder²⁷. Bulgaristan'da 11-12. yüzyıllara tarihlenen küçük Sapareuska Banja²⁸, Backovo²⁹ ve Nikopol'de Aziz-Pierre ve Paulus (belki 12.yüzyıl)³⁰ kiliseleri "kiborion" şeklinde yapılmış kiliselerdir. Sırbistan'da, Kursumlija'da 11-12. yüzyıllardan ünlü Aziz Nikolas (=Kurşunluca) kilisesinin Bizans dönemine ait, en eski kısmı da Üçayak'ın naosu ile belirli bir benzerlik gösterir³¹. Hatta İtalya'da; Vicenza'da Santa Maria Mater Domini kilisesinde (Bettini 1946: Lev.IIIc) ve özellikle Padova'da San Prosdocimo şapelinde (Bettini 1946: Lev.III d) de bu mimari tiplerle karşılaşılır. Kitabının bir bölümünü bu tipteki kiborion kiliselere ayıran S. Guyer (Guyer 1950: 27, 114); Küçük Asya'da bulunan az tanınmış iki yapıyı, Ağalimanı ve Alaca kiliselerini, bu tipe örnek

²⁴ Rüdell 1908; Oates 1960: 223-231, Res.224; Underwood 1966: 8; Mathews 1976, 40-58; Müller-Wiener 1977: 159-163; Müller-Wiener 2001: 159-163; Ousterhout 1987: 22; Eyice 1997

²⁵ Eyice 1982: 152-167. İstanbul kapısı yolundaki Bizans kilisesi kalıntısı 1946'ya doğru bulunduğu hakkında yazdığımız bir makale üzerine İznik prenslerinden II. Theodoros Laskaris hakkında Paris Üniversitesi'nde doktora tezi yapmış olan ve böylece bu hükümdarın hayatını en iyi tanıyan uzman olarak bilinen J. B. Papadopoulos bir makale yayınlamış (bkz. Papadopoulos 1952: 110-113) bu kalıntıyı Theodoros'un inşa ettirdiği bilinen külliye'nin aziz Triphonos'a ithaf edilen kilisesi olabileceğini ileriye sürmüştü. Ancak sonraları Yenikapı yolundaki kilise meydana çıktığında bahsi geçen kilisenin burası olması gerektiği daha açık surette anlaşılmıştır ve bu konuda yukarıda adı verilen almanca makale kaleme alınmıştır.

²⁶ "Remarques sur deux anciennes églises byzantines d'Istanbul: Koca Mustafa Paşa Cami et l'église du Yuşa Tepesi". Actes du IX e Congrès International des Etudes Byzantine, c. 1, 184-195, Lev.26-27'de üç resim bulunmaktadır.

²⁷ Tatic 1930: 124-129; Argolis, Plataniti'de kurtarıcı İsa'ya ithaf edilmiş küçük kilisede aynı mimari tipi temsil eder. Bkz. Wulff 1919: 488, Res.418.

²⁸ Miatev 1965: Res.215, 217. Bulgar Akademisi, Kratka historia na bulgarskaata arkitektura. Sofya 1965: 112, Res.109, benzerlik, planda olduğu gibi cephelerin taş işçiliğinde de kendini belli eder.

²⁹ Miatev 1965: Res.216, 218; Kratka historia na bulgarskaata arkitektura. Sofya 1965: 113, Res.110

³⁰ Protitch 1924: Res.28; Miatev 1965: Res.207

³¹ Basil 1928: 16, Res.2-4; Millet 1916: 170, Res.86-87; Vulovic 1957: 7

vermiştir³². Kiborion tipi yapıların başlangıcı ve gelişmesi hakkında ise yeni bazı görüşler Fink tarafından yapılmıştır³³.

Kırşehir yakınındaki Üçayak adı verilen aynı plana sahip ve bir kitle halinde aynı zamanda yapılmış çifte kilisenin herbiri bizim kiborion mekanlı olarak adlandırdığımız yapı tipinin temsilcileridir. Bilindiği gibi kiborion (lat. Ciborium) kiliselerde üzerinde hristiyanlığın sembollerinin yerleştirildiği kutsal sunak masasının önemini vurgulayan bir liturjik kilise eşyasıdır. Bu genellikle dört destek yani paye veya sütunun üzerine atılmış dört kemerin taşıdıkları küçük bir kubbeden oluşmuştur. Kubbeli yapıların teknik bakımdan en ideal inşaat sistemi olan bu mimari çözüm İran'da Sasaniler döneminden "ateşgede" denilen ateş mabetlerinde kullanıldığı gibi geç Roma mimarisinde de uygulanmış ve çeşitli kubbeli yapılarda kullanılmıştır. Hatta Ayasofya'nın merkezi kubbe sistemi de bu tekniğin dev ölçüde bir uygulamasıdır. Yalnız bu yapılarda bir takım tamamlayıcı unsurlarla kiborion mekan büyütülmüş ve statik gereksinimlerden dolayı zenginleştirilmiştir. Bazı batı sanat tarihçilerinin "baldaquin" tipi olarak adlandırdıkları bizim ise kiborion mekan adını tercih ettiğimiz yapılar ise mekanın bütünü bu şekli aksettirmektedir. Ve bunun zaman içinde de hiç bozulmadan günümüze kadar gelebilmiş en abidevi örneği Üçayak çifte kiliseleridir. Bu kiborion tipi Türk mimarisinde de kullanılmış ve genellikle kutsal olarak kabul edilen kabirlerin üzerlerini örten açık türbelerde uygulanmıştır. Böyle Türk mezar anıtlarından bir veli türbesi İznik'te Lefke kapısı dışında Sarı Saltuk türbesidir. Kuzey Yunanistan'da Kastorya'da da adı meçhul ayakları tuğladan olan böyle bir türbe görülebiliyordu. Şahıs türbelerinden ise Eyüp'te Ayas Mehmet Paşa ile bugün sadece temeli kalan Şeyhülislam Çelebi Arap Alaettin Efendi türbesi anılabilir. Mimarlık tarihi içindeki yeri burada özetlenmiş olan Üçayak'ın Anadolu arkeolojisi bakımından önemli bir yapı olduğundan şüphe edilemez.

Üçayak kilisesinde gördüğümüz hatların yukarı doğru aşırı uzaması, dış yüzeylerdeki kemerler ve yüzeysel nişler, alınlıklar içine açılmış ikiz veya üçüz pencereler kütleli payelerin hafifletilmesi, bütün bunlar 11-12. yüzyıl Bizans mimarisinin karakteristik özellikleridir. Bunun için 10-11. yüzyıla tarihlendirilen Myralaion manastırı kilisesi (=Bodrum Cami)³⁴, Selanik'te

³² S. Guyer'in Ağa limanı olarak gösterdiği yer Boğsak adasıdır. Burası hakkında bkz. Eyice 1981: 205; "Ricerche e scoperta nella regione die Silifke nella Turchia meridionale", *Milion* 3 (1988) p.III; Alaja olarak gösterdiği yer de Alanya'daki Arap Evliyası adı verilen şapeldir. Llyod/Rice 1989: 41. Bu yapı da Üçayak gibi hayli derin bir bemaya sahiptir. Kapadokya kaya şapelleri arasında bir tanesi, bir çifte kilise olmamasına rağmen Üçayak'a analogi teşkil eder, (şapel 21), bkz. Jerphanion 1942: Lev.43.

³³ Fink 1958, kitabının tanıtımı S. Eyice tarafından yapılmıştır. Bkz. S. Eyice, *Belleten XXIII/92* (1959), 646-654.

³⁴ Eyice 1965a: 272, Res.14; Ebersolt/Thiers 1913: 140-145, Lev.XXXII-XXXIII; Millingen 1912: 20-24; Striker 1977

Panaghia Chalkeon³⁵ kiliselerinin cepheleri, Pantepoptes manastırı kilisesi (=Eski İmaret Cami)³⁶ ve Pantokrator manastırı (=Zeyrek Cami)³⁷ kiliselerinin cephelerini hatırlamak yeterlidir. Aynı sistemin Kapadokya'da XI. yüzyıla tarihlenen Çanlı Kilisede de uygulanmış olduğunu görüyoruz³⁸. Cepheler iç içe geçmiş kademeli kemerler oranında yükseltilmiştir. Ne yazık ki Üçayak'ta apsisler çok fazla tahrip olduğundan tam bir değerlendirmesini yapmak zordur. Fakat yukarıda söylediğimiz gibi, günümüze kalan kısımları esas şekillerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Apsislerin konsantrik kemerler içine açılmış nişler ve pencerelerle beşer cepheli oldukları anlaşılmaktadır. Palaiologoslar devri mimarisi daha sonra, önceki devrin bu verilerini, aşırı polikrom ifade ve dekoratif tuğlalara başvurmak suretiyle daha da zenginleştirecektir. Üçayak'ta, sadece yüzeyleri süsleyen biteviyeliği önlemek gayesiyle pek zarif kemerler ve zevkle yerleştirilmiş nişlerden başka, keramo-plastik tezyinattan hiçbir eleman yoktur. Üçayak kilisesi Bizans döneminde Anadolu'da az rastlanır bir teknikle bütünüyle tuğladan yapılmıştır. Burada harcın cinsi de alışılmıştın dışında çok değişik bir karışım olarak zayıf kalitede kullanılmıştır. Bütünüyle tuğladan bir Bizans yapısı olarak Trakya'da Edirne'de Ayasofya kilisesi olarak adlandırılan bir yapı biliniyordu. Yonca biçiminde bir plana sahip olan bu eski kilisenin bugün hiçbir izi kalmamıştır. Sadece eski bir fotoğrafın yardımıyla tanınabilmektedir³⁹. İkinci bütünüyle tuğladan inşa edilen bir yapı ise Yalova'nın yakınında bugün Çiftlikköyü adıyla anılan yerde bulunmaktadır. Evvelce kıyıya yakın olarak düz bir arazide ve bir çiftliğin içinde bulunduğundan çok uzaklardan hatta vapur iskelesinden kolaylıkla görülen bu bina son otuz-kırk yıl içinde etrafını saran bir sitenin yüksek binaları arasında adeta kaybolmuştur. Karakilise olarak adlandırılan bu binanın belki esasında dini bir yapı olmadığı düşünülebilir ise de bir apsis ilave edilerek kiliseye dönüştürülmüştür. Etrafında bulunan çok sayıdaki Bizans mezartaşları buranın uzunca bir süre dini bir yapı olarak kullanıldığını da destekler. Türkiye sınırları içinde Bizans mimarisinde yalnız tuğlanın kullanıldığı bir yapı olması bakımından üç ayak özel bir duruma sahiptir⁴⁰. Anadolu Bizans mimarisinde

³⁵ Evangelides 1954: Lev. 2, 4-5. Bu Bizans yapısının Türk devrinde Kazancılar Cami olduğu yıllardaki durumu için bkz. Diehl/Saladin/Letourneau 1918: 153-167, Lev.L-LIII.

³⁶ Ebersolt/Thiers 1913: Lev.XLI; Krautheimer 1986: Taf.142

³⁷ Ebersolt/Thiers 1913: Lev.XLVI-XLVIII; Eyice 1965a: 285, Res.19

³⁸ Rott 1908b: 258, R.es.96; Thierry 1963: 21-22, Lev.2-3

³⁹ Edirne'deki bu kilisenin bugün yeri bile belli değildir. Çok yıl önce bir Bulgar konsolosu tarafından çekilen ve şimdi Sofya'daki bir arşivde bulunan tek fotoğrafı önemli bir belge sayılabilir. Bu kilisenin tarihçesi, planı ve fotoğrafı için bkz. Eyice 1965b: 69-71, Res.8-9

⁴⁰ Yalova yakınındaki Karakilise hakkında kısa bir not olarak bkz. Eyice 1959: 256-258. Bu yapının içinde ve çevresinde Arkeoloji Müzesi müdürü Rüstem Duyuran tarafından kazı yapılmış ve çok sayıda buluntu elde edilmiştir. Bu araştırmanın sonuçları, yapının iyi bir rölövesi ve fotoğrafları ile kazı sırasından ortaya çıkarılan çok sayıdaki Bizans mezartaşları ve küçük buluntular hakkında R. Duyuran'ın ayrıntılı bir araştırma yazısı yayınlaması uzun yıllar beklenmiş ise de bu maalesef gerçekleşmemiştir. Biçimleri ve yüzeylerindeki yazılar bakımından son derece de ilgi çekici bulunan mezar taşları da Arkeoloji Müzesine

bölgelere göre çok değişik malzemelerin kullanıldığı düşünüldüğünde Kırşehir'de bu yapı diğerlerine nispetle bu malzemenin çok az kullanıldığı bir örnek olarak da ayrıca dikkati çeker.

Bütün bu mimari özelliklerin ışığında Üçayak'ın çifte kilisesini Stryowski'nin teklif ettiği gibi 5-6. yüzyıla değil 10-11. yüzyıllara tarihlemek kanaatimizce daha yerinde olacaktır. Ve bu tarihlemde binanın meydan savaşlarına uygun bir ovaya hakim yamaçta yükselmesi ve aynı anda yapılmış çifte binadan oluşması onun birlikte iktidara sahip çifte imparator tarafından bu ovada kazanılan bir zaferin şükran borcu olarak ithaf edildiğini belli etmektedir. Bu hususta en inandırıcı çifte hükümdar da evvelce belirtildiği gibi II. Basileos ile VIII. Konstantinos'tur.

Özenli bir inşaat ile yapılmış anıtsal bir eser olarak karşımıza çıkan Üçayak kilisesi Selçuklular'ın bu bölgedeki hakimiyetlerinden az önce yapılmış, Bizans'ın Anadolu'daki son büyük mimari eseridir.

Bu yazımız yıllar önce hazırlanmış fakat yayınlanma olanağı elde edilememiştir. İzmir Ege Üniversitesinde 2001 yılında düzenlenen Prof.Dr. Gönül Öney için yapılacak sempozyumda bildiri olarak sunulması düşünüldü. Hatta yazımızın bir özeti de program broşürüne basıldı. Ancak bazı sebeplerden bu toplantıya katılmamız mümkün olmadı. Katılmayanların bildirimleri bir sempozyumun arkasından yayınlanan kitaba giremediğinden hazır durumdaki yazımız da basılmadan kaldı. Çalışmamızı yayınlamak üzere teslim ederken iki hususa da işaret etmek isteriz;

Ek not:

1. Bizans mimarisinde Üçayak adı verilen dini bina kalıntısının temsil ettiği mimari tip hakkında bu arada bir doktora tezi hazırlanmıştır. Erzurum'da Atatürk Üniversitesi öğretim yardımcılarında Hatice Özcan Özyurt İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Sanat Tarihi bölümünde yaptığı doktora tezi çalışmasında Üçayak'tan da bahsederek kalıntıyı bir defa daha yerinde görüp incelemiştir. Tez 2003 yılının Ekim ayında başarı ile sonuçlanmıştır.

2. Son yıllarda İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümünde Mine Doğan lisans bitirme tezi olarak "Jeofizik Yöntemlerle Arkeolojik Aramalara İki Örnek: Dulkadirli Yer altı Kenti ve Üçayak Kilisesi" konulu bir çalışma yapmıştır. Bu elektronik yöntemlerle

götürülmüş ve bunlar da yayınlanmadan kalmıştır. Bu ilgi çekici yapının tarihlendirilmesine ışık tutabilecek ufak buluntular ve mezar taşları hakkında bir inceleme yapılmadıkça Karakilise denilen Bizans yapısı hakkında kesin bir tarihleme yapılması mümkün gözükmemektedir.

harabenin altında daha eski arkeolojik buluntuların araştırılmasını sağlayan bu çalışmada Üçayak'ın temellerinin altında ne gibi bir bulguya rastlandığını bilmiyoruz. Çevrede prehistorik keramik parçalarına rastlandığına göre belki Üçayak'ın da altında daha eski dönemlere ait bir kalıntı olabilir. Fakat bu hususta ancak Mine Doğan'ın raporunun görülmesi gerekir.

UNTERSUCHUNGEN IN DER "ÜÇ-AYAK" GENANNTEN RUINENSTÄTTE BEI KIRSEHIR

Semavi Eyice

Nördlich von Kirsehir, in Richtung Yerköy, befindet sich eine byzantinische Ruine, die von den Einheimischen als "Üc-Ayak" bezeichnet wird (Abb. 1-2). Sie ist in den letzten sechzig Jahren stark beschädigt worden. Die bereits von mehreren westlichen Reisenden erwähnte Ruine fand erste wissenschaftliche Aufmerksamkeit durch den österreichischen Kunsthistoriker Josef Strzygowski in seinem Buch über die christliche Architektur Anatoliens. Wir haben die Ruine erstmals während einer Exkursion (1965) besucht und im Rahmen eines Aufsatzes, der in Paris herausgegeben wurde, publiziert (1968). Nach dem Erscheinen dieses Aufsatzes haben wir in dem Gelände mit einem Team der Universität Istanbul einige weitere Forschungen und Ausgrabung unternommen. Die Ergebnisse dieser Untersuchungen sowie die durch den kürzlich von uns gegangenen Kollegen, Dipl. Architekt Yilmaz Önge (1935-1992), aufgenommenen neuen Pläne konnten bisher nicht veröffentlicht werden. Im folgenden werden diese Ergebnisse bekanntgegeben, da der Ruine sowohl auf Grund der klimatischen Bediengungen als auch durch Schatzsucher die Vernichtung droht.

I. LAGE

Die Kreisstadt Kirsehir liegt zwischen Ankara und Kayseri im zentralen Anatolien. Sie ist der Wissenschaft vor allem durch aus XIII, XIV, XV datierbaren seldchukischen, ilhanidischen und osmanischen Baudenkmäler bekannt⁴¹. Die Cacabey Medresesi⁴² und das durch Melik Gazi für den Dichter

⁴¹ Darkot 1994: 764-767; Ülgen 1942: 253-261, Res.16; Caferoğlu 1947: 79-96; Baade 1965: 5-7; Arda 1944

Asik Pasa gänzlich aus Marmor erbaute Mausoleum können hier als wichtigste Sehenswürdigkeiten der Stadt erwähnt werden. Ebenfalls befinden sich hier zahlreiche islamische Grabstellen mit figürlichen Reliefdarstellungen aus der ilhanidischen Zeit, aus dem XIV. Jahrhundert⁴³. Durch die Ausgrabung von Professor B. Alkim⁴⁴ erfahren wir, daß die Region in prähistorischer Zeit ebenfalls ein wichtiges Zentrum war. Der mittelalterliche Name der Stadt ist noch nicht endgültig geklärt. Eine Hypothese bringt sie mit Mokissos und Justinianopolis in Verbindung⁴⁵. Die von R. Peters (Peters 1963: 1-3) vorgeschlagene Identifizierung, wonach Kirsehir die antike Stadt Pteria gewesen sei, wurde bereits von G. Radke (Radke 1931: 1496) abgelehnt. Die hier entdeckten antiken und byzantinischen Baureste bestätigen jedoch die Tatsache, daß in oder bei Kirsehir einst eine antike Stadt lag⁴⁶. Einige in der Region entdeckte Inschriften wurden bereits publiziert (Oberhammer/Zimmerer 1899: 305).

Während unserer zweiten Exkursion im Jahr 1970 begegneten wir in der Gegend mehreren Bauskulpturenresten, so im Garten der Thermenanlage, in der Nähe der Cacabey Medresesi sowie in der Umgebung der Alaeddin Camii⁴⁷. Ein Kompositkapitell mit "vom Wind verwehten" Akanthusblättern aus dem V.-VI. Jahrhundert soll hier besonders erwähnt werden, da dieser Kapitelltypus, der in Zentren wie Ravenna, Thessaloniki, Istanbul, Side, Jerusalem und Kairo häufig vorkommt, im zentralen Anatolien eine Seltenheit darstellt⁴⁸. Ein weiterer interessanter Fund war die an der Außenwand des Touristen-Informationsbüros eingemauerte Inschrifttafel, worauf der Name eines Heiligen Lukianos zu lesen war. Nach freundlicher Mitteilung eines Mitgliedes der Bollandisten Gesellschaft in Brüssel, der unsere kleine Schrift in Augenschein genommen hat, handele es sich dabei nicht um den berühmten Heiligen Lukianus, sondern

⁴² Für die Medrese und weitere Literatur siehe Eyice 1994: 539-541; Sayılı 1960: 253-254, vertritt eine unakzeptable Meinung, daß diese Medrese ursprünglich ein Observatorium gewesen sei; Sayılı 1965: 71, Lev.1.

⁴³ siehe dazu Eyice 1966: 215-216

⁴⁴ Alkim 1956: 61-101, Abb. 26; für die byzantinische Epoche siehe ebd, 76, Anm. 73.

⁴⁵ Die Identifizierung mit Mokissos ist seit langer Zeit Thema der wissenschaftlichen Diskussionen; siehe dazu Isambert 1856: 750-751.

⁴⁶ Bittel 1942: 25-27 und 40-50 machte auf das Vorhandensein einiger Tumuli aufmerksam und lehnte die Identifizierung von Kirsehir mit Mokissos oder mit Justinianopolis ab. Der Autor vertrat die Meinung, daß der Name "Kirsehir" wahrscheinlich auf eine alte türkische Stadt zurückgeht; nach E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen und armenischen Quellen, Honigmann 1935: 51, Anm. 6, Karte III, ist Kirsehir mit Aquae Saravanea identisch.

⁴⁷ Für eine Liste der Funde siehe Eyice 1966: 211, Anm. 17.

⁴⁸ Die Verwendung dieses Kapitelltypus nahm ihren Anfang gegen Ende des IV. Jahrhunderts und dauerte bis ins VI. Jahrhundert, siehe dazu Alten 1913: 11, Taf. II; Ginhart 1923: 15, 93, 98, 107, 111; Kautzsch 1936: 140-152, Taf. 28-29; für die Beispiele aus Aleppo siehe Strzygowski/Bell/Berchem 1910: 200, Abb. 116, 118; für die Beispiele in San't Appolinare in Classe in Ravenna siehe Goetz 1901: 87, Abb. 96; Wulff 1903: 19; Eyice 1967: 111-129.

um einen Lokalheiligen (Eyice/Noret 1975: 363-377, 1. Tafel). Uns ist allerdings nicht bekannt, ob das unlängst gegründete Stadtmuseum diese Stücke aufbewahrt.

Zwei Kilometer von die Strecke Kirsehir-Kayseri entfernt breitet sich eine weiträumige Ebene aus, die genau zwischen den Dörfern Taburoglu und Hamuroglu liegt. Am Saum der Ebene liegt unsere Ruine, die aufgrund ihrer noch erhaltenen drei Stützbögen von den Einheimischen als "Üc-Ayak" (Dreifüssler) bezeichnet wird. In einer gewissen Entfernung hinter der Ebene sind die Umrisse der Berge zu erkennen. An einigen Stellen des Gebietes wurden byzantinische Keramikreste gefunden, die auf eine byzantinische Siedlung hinweisen. Einige weitere grob bearbeitete Keramikreste, jedoch ohne kunsthistorische Bedeutung, lassen vermuten, daß sich in dieser Gegend einst ein türkisches Dorf bzw. eine Siedlung befand. Die Wohnanlagen dieser Siedlung sind heute spurlos verschwunden. Die Grabstellen, die durch Ainsworth im Jahre 1840 in der Nähe eines Brunnens gesehen wurden, sind heute nicht mehr aufzufinden. Eine archäologische Sondage würde sicherlich über die Siedlungsgeschichte dieser Region aufschlußreiche Informationen liefern.

II. FORSCHUNGEN UND VERÖFFENTLICHUNGEN

Die Ruinenstätte, die seit langer Zeit bekannt ist, wurde zuerst im Jahre 1842 durch den englischen Reisende W.I. Hamilton (Hamilton 1842: 241) erwähnt, obwohl er selber nicht dort gewesen ist. Die Ruine wurde erstmalig von einem anderen Engländer, und zwar von W. Ainsworth (Ainsworth 1843: 162-164) besucht. Seinem Buch fügte er auch eine Gravure hinzu und berichtete, daß er damals in der Nähe der Ruine einen türkischen Brunnen und einige Grabstellen gesehen habe. Da sich in der Nachbarschaft der Ruine keine weiteren Baureste befanden, identifizierte er diese als Jupiter-Tempel von Gadasena. Die ist jedoch eine Behauptung ohne jegliches Fundament. Trotz dieser unakzeptablen Identifikation besitzt sein Buch aufgrund der beigegebenen Gravure großen Wert. Auf der Gravure sind noch sowohl die Stützbögen der Kuppel als auch der heute nicht mehr erhaltene Narthex zu erkennen, weswegen dieses Zeugnis in den späteren Forschungen immer wieder verwendet wurde. Die Ruine fand eine weitere Erwähnung durch den russischen Geographen P. de Tchihatcheff im Jahre 1866 (Tchihatcheff 1866: 507, 567). Der deutsche Geograph C. Ritter (Ritter 1859: 331-332) berichtet ebenfalls davon, doch sind seine Informationen nichts anderes als die deutsche Übersetzung einiger Stellen aus dem Buch von Ainsworth. Ein weiterer Besucher der Ruine war W. Crowfoot im Jahre 1900. Obwohl seine

Zeichnungen, auf die wir später zu sprechen kommen werden, nicht ganz korrekt sind, sind die von ihm aufgenommenen Photos von großer Bedeutung. Crowfoot verwendete dieses Material nicht selbst, sondern stellte es J. Strzygowski (Strzygowski 1903: 32, 172, 224) zur Verfügung, der es im Jahre 1903 publizierte. Durch sein Buch wurde die Ruine "Üc-Ayak" erstmals der Wissenschaft bekannt. Am Anfang des XX. Jahrhunderts weilten weitere Forscher in der Ruinenstätte, wie H.H. Graf von Schweinitz (Schweinitz 1906: 156, Taf. VIII) (1905) oder der Hititologe H. Von der Osten⁴⁹ (1926). Ein von C.H. Tarim⁵⁰ im Jahre 1938 veröffentlichtes Buch, wo auch ein Photo abgebildet ist, ist leider für wissenschaftliche Zwecke unbrauchbar. In den Handbüchern weiterer Forscher wie H. Rott⁵¹, W.M. Ramsay-G.L. Bell (Ramsay/Bell 1909: 303, 390, 398, 403, 445), H.Benoit (Benoit 1912: 69-70, 74), A. Springer-J.Neuwirth (Springer/Neuwirth 1924: 11), J. Ebersolt (Ebersolt 1934: 147, dipnot 63) und J.A. Hamilton (Hamilton 1956: 110) wurde Üc-Ayak nur mit wenigen Worten erwähnt. Während die Ruine in der ersten Auflage des Standardwerks von R. Krautheimer (1965) keine Erwähnung fand, wurde sie in der unter Mitarbeit von S. Curcic im Jahr 1985 veröffentlichten 5. erweiterten Auflage besprochen (Krautheimer 1986: 400). M. Restle und F. Hild (Hild/Reitle 1981: 301) berichteten in ihrer gemeinsamen Publikation über Kappadokien ebenfalls von der Ruine.

Wir haben die Ruine zuerzts während einer Exkursion mit unseren Studenten im Jahre 1965 besucht. Die Ergebnisse dieser Reise wurden bereits im Jahre 1966 auf dem XIII. Internationalen Byzantinologenkongress in Oxford bekanntgegeben, doch sind die Beiträge nicht publiziert worden. Später fassten wir unsere Beobachtungen im Rahmen eines französischen Aufsatzes zusammen und fügten einen neueren und korrigierten Grundrisses der Ruine bei (Eyice 1968: 137-155).

Bevor wir auf die Ruine näher eingehen, ist ein kurzer Blick auf Strzygowskis Buch notwendig, um die Beweggründe für unsere Ausgrabung besser verdeutlichen zu können.

1.) Der von Crowfoot aufgenommene und von Strzygowski publizierte Grundriß der Kirche schien nicht korrekt zu sein. Besonders die Wiedergabe der Apsiden ließ einige Fragen offen, da solche Apsiden weder in den byzantinischen Kirchen noch in anderen christlichen Kirchen eine Parallele finden. Ch. Delvoye (Delvoye 1962: 304) übernahm die Erkenntnisse von Crowfoot bzw. Strzygowski in seinen Aufsatz, ohne auf diese Problematik

⁴⁹ Osten 1927: 81, Abb. 85; Osten 1929: 50, Abb. 79

⁵⁰ Tarim 1938: 46f. behauptet mit einer unzutreffenden Abbildung, daß es sich bei der Ruine um einen dreitausend Jahre alten (!) Palast handle.

⁵¹ Rott 1908a: 148; Rott 1908b: 278

einzugehen. 2.) Die Maße der heute verschollenen Apsiden und des Narthex konnten nur anhand einer Sondage festgestellt werden. 3.) Die von Strzygowski vorgeschlagene Datierung in das V. oder VI. Jahrhundert schien ziemlich früh zu sein. Aufgrund ihrer allgemeinen Besonderheiten, des Typus ihrer Apsiden und wegen des Mauerwerkes scheint uns eine Datierung in die zweite Epoche der byzantinischen Kunst, und zwar vom X bis XII. Jahrhundert plausibeler. Um unsere Annahmen wissenschaftlich fundieren zu können, haben wir mit sehr begrenzten Mitteln im Jahre 1970 unsere Ausgrabung unternommen, wobei zwölf Studierende bzw. Lektoren der Universität Istanbul mitgewirkt haben⁵². Die Arbeit ermöglichte uns die Anfertigung eines genauen Grundrisses der Kirche und auch die Antwort auf einige offene Fragen.

III. ARCHITEKTUR

Abgesehen von dem durch Ainsworth erwähnten Brunnen befinden sich in der Nachbarschaft der Kirchenruine (Abb. 1-2) keine weiteren Baureste mehr. Die Kirche besteht aus zwei nebeneinander liegenden Schiffen bzw. Naoi, die im Osten von je einer Apsis abgeschlossen werden. Aus der byzantinischen Architektur sind zahlreiche Doppel- bzw. Dreierkirchen bekannt, -auch wenn sie in unterschiedlicher Art und Weise gebaut sind und untereinander verschiedenartig kommunizieren. Wenn wir dafür einige Beispiele von heute noch existierenden Bauten geben wollen, können wir hier zuerst die Sergios und Bakchos Kirche erwähnen, die sich einst neben einer früheren Kirche erhob, weiterhin können hier das Konstantinos-Lips-Kloster (Fenari Isa Camii), das Pantokrator-Kloster (Zeyrek Camii) sowie das Pammakaristos-Kloster (Fethiye Camii) -alle in Istanbul- erwähnt werden. Ein Beispiel für den griechischen Raum wäre das Hosios-Lukas-Kloster.

Die "Uc-Ayak" unterscheidet sich von den genannten Bauten dadurch, daß ihre beiden selbständigen Naoi gleichzeitig errichtet worden sind. Einen vergleichbaren Beispiel begegnet man an den Gebäuden der als Alacahan oder Kocakalesi genannte Anlage in Kilikien. Hier befindet sich eine Taufkapelle, die zwei im Osten mit jeweils einer Apsis abschließenden selbständigen Schiffe

⁵² Die Teilnehmer der Ausgrabung, die am 21. Juli 1970 begonnen wurde, waren: Münevver Keşoğlu (Dervişbey) (Lektörin), Nazan Yavuzoğlu (Atasoy), Solmaz Önüt (Turunç), Şükran Yüksel (Tuncay), Nedret Bayraktar, Gülyüz Akagün (Uslu), Fatma Dalman, Aytaç Savaşken, Uğur Ayyıldız, Abdurrahman Uçman, Rahmi Özer, Hikmet Çavdaroğlu. Am ersten Ausgrabungstag arbeiteten auch noch 11 Dorfbewohner mit. Da sie aber erfahren haben, daß dort kein Schatz gesucht wird, verschwanden sie wieder. An den weiteren Tagen halfen uns die Schüler der Mittelschule des Dorfes, die unser Omnibusfahrer, der uns jeden Tag an den Ausgrabungsort gebracht hat, empfahl. Ihnen allen sei hier herzlich gedankt.

bzw. Naos⁵³. Während einer von diesen Einheiten als Taufkapelle benutzt wurde, übernahm die zweite die Funktion des Narthex. Im Jahre 1965 wurde eine andere Variante in Griechenland bekannt, wo die einschiffige Kirche im Osten mit zwei gleichwertigen Apsiskonchen abschließt⁵⁴. Auch in Kappadokien sind zahlreiche Beispiele in der Höhlenarchitektur mit doppelten oder dreifachen Schiffen bzw. Naos bekannt⁵⁵. Die Uc-Ayak stellt mit zwei gleichwertigen selbständigen Kircheneinheiten ein monumentales Beispiel dieses Bautypus dar.

Ohne Apsiskonche weist jeder Naos eine Länge von 5.25 und eine Breite von 8.10 Meter auf. Von dem im Westen vorgelagerte Narthex sind heute nur Fundamentenreste erhalten. Aufgrund einiger Reste an der Westwand kann mit Sicherheit angenommen werden, daß der Narthex ursprünglich durch einen Bogen in zwei Raumeinheiten unterteilt war, die von Tonnen überdeckt wurden. Die in der Westwand oberhalb des Einganges sich befindenden Reste der Fensteröffnungen weisen auf eine ursprüngliche Empore hin. Die Westwand ist weniger sorgfältig als die übrigen Wände bearbeitet. Die Fenster an der Fassade weisen darauf hin, daß der Narthex im ursprünglichen Zustand nur eine einzige Etage besaß. Der Naos wurde als Vertreter des "Ziborium-Bautypus" errichtet. An den Ecken befinden sich mächtige Pfeiler, die die Bögen tragen. Der östlichere ist tiefer als die übrigen gebildet. Die Kirche belegt somit die tiefe Bemapartie, die von Millet (Millet 1916: 55, 88) als eine Besonderheit der Hauptstadt angesehenen wurde, für die anatolische Provinz. Die übrigen drei Arme sind eher kurz, wodurch die Kreuzform entsteht. (Zeichnung 4, Abb. 3-5)

Die Fundamente der umstrittenen Apsidenfassade der Kirche wurden bei den Ausgrabungen freigelegt, wo sich noch einmal bestätigte, daß die Zeichnung von Crowfoot nicht korrekt ist. Wie schon in unserer früheren Arbeit vermutet, wurde festgestellt, daß die Apsiden im ursprünglichen Zustand außen polygonal ummantelt waren. Nord- und Südfassade der Kirche besaßen Nischen mit gestuften Bögen und mit von größeren Bögen umgebenen Nischen, die den Fassaden einen lebendigen Ausdruck gaben. Obwohl ein großer Teil der Nischen bereits beschädigt ist und an Höhe verloren hat, lassen die erhaltenen noch die ursprüngliche Eleganz der Fassaden erkennen. Innerhalb der großen

⁵³ Headlam 1892; Schultze 1924: 252; Verzone 1957: 17, Taf. I; Gough 1963: 112-114, Abb.5

⁵⁴ Bokotopoulos 1967: 66-74, Taf. XIII-XIV. Guyer 1910: 192-199 gab eine Doppelapsiden-Kirche in Anatolien bekannt, die sich auf einer älteren Ruine erhebt; in Ost-Anatolien befinden sich auch einige einschiffige Kirchen mit Doppelapsiden, siehe dazu (ohne Verfasser) *Doomed by the Dam. A Survey of the Monuments Threatened by the Creation of the Keban Dam Flood Area*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını (1967), 26.

⁵⁵ siehe dazu Rott 1908b: 128, 135, Abb.38 (Balık Kilise), 135, Abb.41 (Karabaş Kilise); siehe auch Ramsay/Bell 1909: 390, Abb.322 (Hagios-Efthemios-Kirche in Güzelyurt); und auch Jerphanion 1942: Taf.28 (Hagios Eustathios), Taf.160 (Balık Kilise in Soğanlı, Archangeloskirche in Cemil, Kirche der Vierzig Märtyrer in Sahinefendi).

Lünetten wurden Zwillingsfenster angebracht. Diese lassen noch den originalen Zustand der Fenster erahnen. Die Pfeiler der Doppelfenster wurden in den benachbarten Dörfern als Spolien verwendet. Die massiven Pfeiler an den Ecken wurden durch flachen Nischen erleichtert. Alle genannten Elemente trugen zu einer gesteigerten Licht-Schatten-Wirkung der Fassaden bei, die trotz der fortgeschrittenen Beschädigungen noch erkennbar ist.

IV. BAUMATERIAL UND TECHNIK

Während unserer Reinigungsarbeiten haben wir nur den Fußboden der Nordkirche freigelegt. Der Fußboden besteht aus einer Unterlage aus Stein, worauf eine 6 cm dicke Schicht aus Beton-Mörtel aufgebracht wurde. Die Schwärzungen auf dem Boden können durch einen Brand oder durch die Beleuchtung verursacht worden sein. Bei den Reinigungsarbeiten suchten wir im Bemabereich eine Krypta, doch kein Spur war davon zu finden.

Die Kirche wurde fast ausschließlich aus Ziegel erbaut, was in der byzantinischen Architektur eine Seltenheit darstellt⁵⁶. Steine wurden nur in den Fundamenten verwendet. Die Ziegel haben eine Länge von 30-35 cm, wobei ihre Länge an einigen Stellen 70 cm erreicht. Die Breite beträgt 3,5-4 cm. Die Mörtelschichten sind in der Regel 6 cm. dick, also 1-1,5 cm breiter als die Ziegellagen. Auf den Oberflächen der Ziegel sind handgemachte Ritzungen zu erkennen. (Abb. 6-7)

Schneider (Schneider 1936: 13-14) versuchte erstmals die byzantinischen Kirchen nach ihrem Mauerwerk, besser gesagt, nach den Maßen der Mörtel- und Ziegelschichten bzw. nach den Verhältnissen der Mörtel- und Ziegellagen zeitlich einzuordnen, wobei er auf die dem VII. und VIII. Jahrhundert zugeschriebene Odalar Camii in Istanbul und auf die Koimesiskirche in Iznik aufmerksam gemacht hat. Diese besaßen 5-7 cm breite Mörtelbänder und 3,5 cm breite Ziegellagen. Im 9./ 10. Jahrhundert tritt eine neue Mauertechnik auf, wo Mörtelbänder und Ziegellagen gleiche Breiten aufweisen. Die Schauseite der Mörtelbänder wurde schräg bearbeitet, wodurch das Mörtelprofil das Aussehen von Sägezähnen gewann. Die bekanntesten Vertreter dieser Technik sind die heute nicht mehr existierende Klemenskirche in Ankara (VII./IX. Jahrhundert), das Akataleptos-Kloster (Kalenderhane Camii), die Vefa Kilise Camii -beide in Istanbul- und die Hagia Sophia in Iznik (nach 1065). Eine weitere Kirche in Iznik, die sich in der Nähe des Istanbul Kapi befindet, kann hier ebenfalls

⁵⁶ Eine byzantinische Kirche, die gänzlich aus Ziegel gebaut ist, befindet sich in Perustica in der Nähe von Philippi in Bulgarien. In türkischer Zeit wurde die Kirche aufgrund ihrer roten Farbe "Kızıl Kilise" (Rote Kirche) genannt, siehe dazu Frolov 1946: 15-43, Taf. I-VIII; und auch Javrodinov 1955: 75-77.

erwähnt werden (Eyice 1949: 37-51). Die Von Schneider besprochene dritte Mauertechnik ist diejenige, die als "verdeckte Schichttechnik" bezeichnet wird. Diese Technik kam an den Kirchen vom Ende XI./ Anfang XII. Jahrhunderts häufig vor. Als Beispiele kann man das Pantokrator-Kloster (Eyice 1980: 100-104) und die Manuel Komnenos-Mauern erwähnen. Die "verdeckte Schichttechnik" läßt sich ebenfalls an paläologischen Bauten finden.

Falls man diese Einordnung als Basis nehmen würde, könnte die Üc-Ayak auf Grund dessen, daß die Mörtelbänder etwas breiter als die Ziegellagen sind dem VIII.-IX. Jahrhundert zugeschrieben werden. Die eindeutig nachweisbare "verdeckte Schichttechnik" ermöglicht jedoch eine Erweiterung der Datierung bis in das XI. Jahrhundert. Zwei Besonderheiten des Mauerwerks müssen hier ebenfalls dargestellt werden: Einmal die Art des Mörtels zwischen den Ziegellagen. Während in der römischen, byzantinischen und auch in der türkischen Architektur zwischen den Ziegellagen in der Regel ein starker Beton-Mörtel verwendet wird, begegnet man hier einem erstaunlich weichen und schwachen Mörtel. Man kann diesen Mörtel sogar in der Hand verpulvern. Da von den während des Erdbebens 1938 abgestürzten Bögen keine Reste gefunden wurden, kann man behaupten, daß die Ziegel, von denen der Mörtel leicht zu lösen war, von den Dorfbewohnern mitgenommen worden sind. Die zweite Besonderheit des Mauerwerkes ist der an der Oberfläche dieses schwachen Verbindungsmörtels eingetragene, aus starkem und hartem Material bestehende Mörtel. Damit unterscheiden sich die Oberflächen von dem durch Schneider erwähnten mit schrägem Mörtelabstrich, die wie Sägezähne aussehen. Durch den nach außen etwas abgerundeten rötlichen Mörtel der Schauseiten gewinnen die Fassaden ein sorgfältiges Aussehen. Diese Besonderheit der Üc-Ayak stellt ein Unikum dar. Damit ist auch festzuhalten, daß die Fassaden der Kirche nicht getüncht waren. Im Mauerverband begegnet man hölzernen Balken. Schweinitz äußerte bereits, daß diese Balken zur Stabilisierung der Wände gegen Erdbeben angebracht worden sind.

V. ÜBERDECKUNG

Auf älteren Photos, die bis 1938 aufgenommen worden sind, erkennt man die Stützbögen der Kuppeln und die Reste des Kuppeltambours. Zur Zeit unserer Kampagne waren diese Teile nicht mehr erhalten, nur die Pendentifsätze waren noch zu erkennen. Es ist anzunehmen, daß sie während des Erdbebens von 1938 beschädigt wurden. Crowfoot berichtet, daß die großen Bögen, die sich auf den Wände erheben, einen hohen Tambour tragen. Wiederum nach Crowfoot besaß der Tambour der Nordkirche vier und der Tambour der Südkirche acht Fensteröffnungen. Nach den Resten ist zu

behaupten, daß der Durchmesser der Kuppeln jeweils 4.30 m. betrug. Die Tamboure wurden mit Nischen und Fenstern alternativ dekoriert. Die Höhe der Kirche muß einschließlich Tambour und pyramidaler Kuppel bis zu 17 Meter erreicht haben. Die in der Nähe der Kirche liegenden Dachziegel gehörten wahrscheinlich zur Dachbedeckung. Die Höhe der Kuppeltamboure der Kirche ist ein wichtiges Indiz, um die Kirche in das X./XI. zu Jahrhundert datieren zu können. Der Tambour trat in der Architektur ab dem VI. Jahrhundert auf und erhöhte sich im Laufe der Zeit. (Zeichnung 1-3)

VI. DEKORATION

Weder in der Kirche noch an den Fassaden sind Reste der Bauplastik zu sehen. Wir entdeckten während unserer Ausgrabung im Schutt des Naos und der Apsiden heruntergefallene, schwarze und goldglänzende Freskenreste. Außerdem waren auf einem Bogenansatz Putz- und Farbreste zu erkennen. Crowfoot sah im Bereich des Apsiseingangs noch einige Figuren mit Nimbus. Auch Tarim registrierte später einige Ausschmückungen in den Bögen. Während der Ausgrabung wurden im Schutt einige dekorative Gipsreste gefunden. In einer Fensteröffnung der Apsis befanden sich farbige Glassreste. Diese waren wahrscheinlich keine Fensterscheiben, sondern dienten dekorativen Zwecken. In der Nähe der Ruine liegende Keramikreste gehören nicht der byzantinischen Zeit an; sie können daher als Nachlässe einer älteren Epoche ausgesehen werden. Zwischen den Pfeilern, welche die beiden Naos voneinander trennen, wurden einige bereits beschädigte Marmorspolien gefunden, die entweder von einem Ambon oder von einer Schrankenanlage stammen. Ein weiterer Marmorrest lag im Narthex. Die beiden Seiten dieser Fragmente waren mit unterschiedlich gearbeiteten Kreuzen dekoriert. Crowfoot notiert, daß in einer Fensterlunette bzw. in einer Nische eine Inschrifttafel fixiert war. Diese Tafel existiert heute nicht mehr. Während der Ausgrabung wurde uns von einem Dorfbewohner mitgeteilt, daß er die Tafel besitzt, wir konnten sie jedoch nicht sehen. Ihm zufolge bestand die 45 cm breite und 29 cm hohe Tafel aus einem weichen Kalkstein. Von dieser heute verschollenen Tafel hinterließ Crawfoot einen Abklatsch, der sich in der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien befindet (wir haben diesen zwar in Augenschein genommen, doch war er bis auf 4 Zeilen und ein Wort unleserlich).

VII. BAUGESCHICHTE

Es besteht keine Zweifel, daß Üc-Ayak ein christlicher Kultbau war. Da aber in der Nähe keine weiteren Bauten zu finden sind, ist anzunehmen, daß es

sich dabei nicht um den Teil eines Klosterkomplexes handelt. Die für sich stehende Kirche wurde auf dem Saum eines Hügels errichtet. Die islamischen Gräber, die einst von Ainsworth registriert worden waren, sind nicht mehr erhalten. Anhand einiger bereits oben erwähnter Spuren kann man behaupten, daß sich in der Nähe eine spätere türkische Siedlung befand. Lokale Gerüchte besagen, daß die Ebene ein austrockneter See sei, was nur anhand geologischer Untersuchungen festgestellt werden kann. In der Nähe des Kirchengebäudes befindet sich eine Burg, die "Cemele Kalesi". Die Burg steht an einer Stelle, an der einst die Grenze zwischen dem osmanischen Fürstentum und dem Emirat des Kadi Burhaneddin verlief. Nach C.H. Tarim ist sie erst durch Celebi Mehmet in osmanischen Besitz gelangt⁵⁷.

Die Ebene wird in den Viten einiger islamischer Velis, z.B. des Hacı Bektas-i Veli (Gölpınarlı 1958: 43, 65, 67-68, 73), der Gründer der Bektasi-Sekte, als Malya-Ebene (Malia oder Maliye) bezeichnet. Die Malya-Ebene war in seldchukischer Zeit Schauplatz verschiedener Schlachten⁵⁸. Eine einheimische Legende erzählt, daß die Üc-Ayak Verbindungsgänge mit Gebäuden in benachbarten Gegenden habe. In der Tat liegen in der weiteren Umgebung einige Ruinen, wie z.B. auf dem Hügel von Cicek Dagi, in der sog. Kösefakili und in 5 km Entfernung südlich von Cicek Dagi, sowie im Dorf Alempinar. Es gibt jedoch keine handfesten Spuren, die diese Legende bestätigen können.

Crowfoot schlug für die Funktion der Üc-Ayak zwei Möglichkeiten vor:

1. Eine "Doppelmartyrium", für Zwillingsheilige,
2. Eine durch zwei gemeinsam regierende Kaiser gegründete Kirche.

Strzygowski sah die Hypothese als "Martyrium" als plausibeler an. Da aber während der Ausgrabung im Bemabereich keine Öffnung gefunden wurde, die als Aufbewahrungsort für Reliquien gedeutet werden könnte, scheint uns diese Möglichkeit nicht unbedingt vertretbar zu sein. Außerdem hat H. Grégoire⁵⁹ vor Jahren in Kappadokien Drillingsheilige registriert. Da diese

⁵⁷ Dieser Punkt bedarf einer eingehenden Untersuchung. Die Zitadelle beherbergte einst Celebi Mehmet, nachdem er das Fürstentum übernommen hatte, siehe dazu Tarim 1938: 29, 32-33, 44; Tarim 1940: 33.

⁵⁸ Im Jahre 637 (=1239-40) ereignete sich in dieser Ebene ein Schlacht zwischen den Seldchuken und den Angerhörigen der Sekte von Baba Ishak, siehe dazu Duda 1959: 219; und auch Ibni Bibi, *Selçuk Name II* [türkische Übersetzung von M. Öztürk (1966) 52]; für weitere Ereignisse Mahmud al-Aksarayi, *Musammarat al Ahbar* (1944) passim [für eine türkische Übersetzung des Buches M. Öztürk, (2000)]; über diese Ebene allgemein Tarim 1940: 74, 94.

⁵⁹ Grégoire 1904: 453-490; Grégoire 1905: 25-50

jedoch drei sind (Spensippos, Elassippos, Melessippos), fehlt die Möglichkeit, unsere Kirche als eine Gründung für Zwillingsheilige zu deuten.

Zwischen dem XII-XIII. Jahrhundert gehörte dieses Territorium bereits den Seldchuken. Es besteht daher die Wahrscheinlichkeit, daß die Kirche schon vor der seldchukischen Eroberung errichtet worden war. Pachymeres berichtet davon, daß ein Metropolit aus Mekkissos während der Regierungszeit von Michael VIII. Palaiologos (1261-1282) nach Prokenessos versetzt wurde, da Mekkissos bereits Teil des islamischen Territoriums geworden war⁶⁰.

Da wir behaupten, daß die Kirche durch zwei gleichzeitig regierende Kaiser errichtet worden sein kann, haben wir in dieser Richtung weiter untersucht. Dafür müssen wir einige Ereignisse in Anatolien berücksichtigen, die bis zur Regierungszeit des Basileios II. (976-1025) und seines Bruders Konstantin VIII. (976-1028) vorgekommen sind. Der Schwager des Kaisers Ioannes Tzimiskes, Bardas Skleros, stellte sich gegen die kaiserliche Autorität, marschierte von der Burg Harput westwärts und erreichte 978 Byzanz. Nach einer bei Abydos erlittenen Niederlage zog er sich nach Osten zurück (Schlumberger 1896: 340). Seine Armee traf in der Pankaleion-Ebene östlich von Amorion (nahe dem heutigen Emirdag) am 19. Juni 978 auf die kaiserliche Armee, unter Führung von Bardas Phokas. Die Schlacht endete mit der Niederlage der kaiserlichen Armee und diese zog sich nach Osten in Richtung Sebasteia (Sivas) jenseit des Halys (Kizilirmak) zurück. Charsianon wurde von Bardas Phokas besetzt. Skleros folgte ihm und ließ sich in Therma nieder. Auf diesem Territorium ereignete sich eine weitere Schlacht zwischen beiden, wobei die kaiserliche Armee erneut geschlagen wurde und sich nach Osten zurückziehen musste. Der Heerführer Bardas Phokas rief die Armeniern um Hilfe (Schlumberger 1896: 425-426). Nach Schlumberger fand diese Schlacht in der Ebene von "Pankaleia" statt. Eine Inschrift jedoch, die sich in einer der Zarma-Kirche in Armenien benachbarten Kapelle befindet, erwähnt diese Schlacht und bezeichnet die Ebene als "Sarwenis". Es wurde nachgewiesen, daß die Sarwenis-Ebene mit Saravanea identisch ist⁶¹.

Falls die Ebene in der Nähe von Üc-Ayak die Sarwenis-Ebene war, wofür es einige zusätzliche Indizien (so z. B. die in Zusammenhang mit der Sarwenis-Ebene erwähnten Wasserquellen; in Kirsehir befinden sich heute noch zwei Warmwasserquellen⁶², die mit den Wasserquellen von Saravanea identisch sein können; außerdem bietet die Umgebung von Üc-Ayak Platz für große Schlachten) kann als Hypothese vorgeschlagen werden, daß unsere Kirche nach

⁶⁰ Ramsay 1890: 300; Wächter 1902: 16

⁶¹ Brosset 1851: 134; Schlumberger 1896: 426

⁶² Eyice 1971: 229-254; Ramen 1942: 439-440

einem Sieg der kaiserlichen Armee als Erinnerung an ein religiöses Fest, das um die Armee zu verstärken, veranstaltet wurde, durch die gleichzeitig regierenden Kaiser Basileios II. und Konstantinos VIII. errichtet worden war.

VIII. SCHLUSSFOLGERUNGEN

Beide Kircheneinheiten der Ruine finden zahlreiche Parallelen. Die zentralen Einheit der Chora-Kirche⁶³ (Kariye Camii) in Istanbul, die dem XI. Jahrhundert zugeschrieben wird, kann hier als erstes Vergleichsbeispiel erwähnt werden. Auch eine Kirche in Iznik, die sich in der Nähe des Yenisehir-Tor befindet weist einen vergleichbaren Grundriß auf und kann ebenfalls als ein Vertreter des "Ziborium-Bautypus" angesehen werden. Sowohl die Chora-Kirche als auch die Kirche in Iznik unterscheiden sich von der Üc-Ayak nur dadurch, daß beide noch reichere Grundrisse zeigen. Die Kirche in Iznik war mit großer Wahrscheinlichkeit durch Theodoros II. Laskaris (1254-58) gegründet worden und dem Heiligen Tryphon geweiht⁶⁴. Ein Beispiel desselben Typus findet sich am nördlichen Hang des Yuşa Hügels⁶⁵ in Istanbul, wo jedoch die Pastophorien sich mit dem zentralen Teil auf eine interessante Weise einigen. Leider besitzen wir nichts ausführliches über diesen Bau, der wahrscheinlich ins VII Jahrhundert zu datieren ist. Der Anbau in Karyes auf dem Athos⁶⁶, die Kleine Sapareuska Banja-Kirche⁶⁷, die dem XI-XII. Jahrhundert zugeschrieben wird, die einschiffige Backovo Kirche⁶⁸ und die Petrus-und-Paulus-Kirche in Nikopol⁶⁹ (vielleicht XII. Jahrhundert) -alle in Bulgarien- zählen zu den Vertretern des "Ziborium-Bautypus". Die aus byzantinischer Zeit stammenden ältesten Teile der Hagios Nikolaos-Kirche in Kursumlja in Serbien⁷⁰ aus dem XI-XII. Jahrhundert kann man ebenfalls mit

⁶³ Rüdell 1908; Oates 1960: 223-231, Abb.224; Underwood 1966: 8; Mathews 1976: 40-58; Müller-Wiener 1977: 159-163; Müller-Wiener 2001: 159-163; Ousterhout 1987: 22; Eyice 1997

⁶⁴ Eyice 1982: 152-167. Nachdem die Kirche in der Nähe des Istanbul-Tores in Iznik 1946 entdeckt und später veröffentlicht wurde, S. Eyice a. O (s. o. Anm. 38), brachte der als bester Kenner Theodoros II. Laskaris bekannte, Papadopoulos 1952: 110-113, diese Ruine mit der von Theodoros II. Laskaris für den heiligen Thryphon gebauten Kirche in Verbindung. Nach der Entdeckung der oben genannten Kirche in Yenisehir-Tor scheint uns eine Identifikation der Kirche des Theodoros II. Laskaris mit diesem Fund plausibler.

⁶⁵ "Remarques sur deux anciennes églises byzantines d'Istanbul: Koca Mustafa Paşa Cami et l'église du Yuşa Tepesi". Actes du IX e Congrès International des Etudes Byzantine, c. 1, s. 184-195, Taf. 26-27.

⁶⁶ Tatic 1930: 124-129; für ein weiteres Beispiel, und zwar in Plataniti Argolis, siehe Wulff 1919: 488, Abb.418.

⁶⁷ Miatev 1965: Abb.215, 217; Bulgarische Akademie, *Kratka Istorija na Bulgarskata Arhitektura* (1965): 112, Abb.109. Die Ähnlichkeit ist sowohl beim Grundriß als auch bei der Fassadenanordnung zu erkennen.

⁶⁸ Miatev 1965: Abb.216, 218 und auch *Kratka historia na bulgarskaata arhitektura*. Sofya 1965: 113, Abb.110

⁶⁹ Protitch 1924: Abb.28; Miatev 1965: Abb.207

⁷⁰ Basil 1928: 16, Abb.2-4; Millet 1916: 170, Abb.86-87; Vulovic 1957: 7

der Üc-Ayak vergleichen. Selbst in der Santa Maria Mater Domini Kirche (Bettini 1946: Taf.IIIc) in Vicenza/Italien und in der San Prosdomico-Kapelle (Bettini 1946: Taf.IIIId) in Padova/Italien begegnet man vergleichbaren Grundrissen. In einem Abschnitt seines Buches beschäftigte sich Guyer (Guyer 1950: 27, 114) mit Kirchen dieses Grundrisstyps und erwähnte zwei wenig bekannte Beispiele in Anatolien, und zwar die Agalimani-Kirche und die Alaca-Kirche⁷¹. Über das Auftreten und die Entwicklung dieses Grundrisstyps hat sich bereits Fink geäußert⁷².

Die im gleichen Zeitraum errichteten Naos der Üc-Ayak sind Vertreter des von uns als "Ziborium-Bautypus" bezeichneten Kirchentypus. Bekanntlich war das Ziborium (lat. Ciborium) eine den Altartisch überdeckende und damit die Bedeutung des Altars betonende liturgische Einrichtung. Sie besteht aus vier Säulen bzw. Pfeilern, worauf eine kleine Kuppel oder ein Zeltdach ruht. Diese architektonische Form war eine ideale Lösung für die Errichtung von Kuppelgebäuden und wurde bereits in den sasanidischen Feuerheiligtümern sowie in der spätromischen Architektur verwendet. Sogar in der Hagia Sophia in Istanbul begegnen wir einem monumentalen Vertreter dieses Bautypus, wobei dort aus statischen Gründen dem Naos seitliche Räumlichkeiten hinzugefügt worden sind. Dieser von westlichen Kunsthistorikern als "Baldachin-Plantypus" bezeichneter Grundriß nennen wir "Ziborium-Bautypus".

Später begegnen wir diesem Bautypus auch in der türkischen Architektur, und zwar bei den offenen Grabbauten, die meistens als Heiligen gräber akzeptiert werden. Als Beispiel dafür können wir hier ein Veli-Grab nennen, und zwar des Sari Saltuk in der Nähe des Lefke-Tors in Iznik. Einst befand sich auch in Kastoria/Nordgriechenland ein solches Grab mit Ziegelstützen. Auch für Gräber einfacher Individuen wurde dieser Bautypus häufig verwendet, wie z.B. beim Grab des Ayaz Mehmet Pasa in Eyüp/Istanbul oder für das Seyhülislam Celebi Arap Alaeddin Efendi-Mausoleum. Die kunsthistorische bzw. architekturhistorische Bedeutung der Üc-Ayak ist also offenkundig.

Die auffalende Vertikalität der Kirche, so in der Bildung der Bögen, der flachen Nischen an den Fassaden sowie in der Anbringung der Zwillings- und Drillingsfenster in den Lünetten, aber auch die Bemühungen, die massiven

⁷¹ Die Gegend, die von Guyer als Aga Limani benannt wird, ist Bogsak Adasi, siehe dazu Eyice 1981: 205; in "Ricerca e scoperta nella regione di Silifke nella Turchia meridionale", *Million* 3, (1988), Taf.III, als Alaja genannte Stelle befindet sich eine Kapelle in Alanya, die "Arap Evliyasi" genannt wird, siehe Lloyd/Rice 1989: 41, diese Gebäude besaß auch eine ziemlich tiefe Bemapartie wie die Üc-Ayak; Eine Kirche in Kappadokien, obwohl sie keine Doppelkirche ist, bildet eine Analogie zur Üc-Ayak, siehe dazu Jerphanion 1942: Taf.43.

⁷² Fink 1958; für eine Rezension des Buches siehe S. Eyice, *Bulleten XXIII/92*, (1959), 646-654.

Pfeiler leichter erscheinen zu lassen, können als Besonderheiten der byzantinischen Architektur des XI-XII. Jahrhunderts angesehen werden.

Dafür sollen die Fassaden von Bauten wie dem Myrelaion-Kloster (Bodrum Camii) in Istanbul⁷³, der Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki⁷⁴, der Pantepoptes-Kirche (Eski Imaret Camii)⁷⁵ und der Kirchen des Pantokrator-Klosters (Zeyrek Camii)⁷⁶ -beide in Istanbul- in Erinnerung gerufen werden. Vergleichbare Fassadengliederungen kommen auch in der Canli Kilise⁷⁷ in Kappadokien aus dem XI. Jahrhundert vor. Die Fassaden wurden im Rahmen der Möglichkeiten durch ineinander geschachtelte und gestufte Nischenbögen erhöht.

Die Apsiden der Üc-Ayak erlauben wegen ihres Zustandes keine endgültige Einordnung. Auf Grund der erhaltenen Reste kann ihr ursprüngliches Aussehen rekonstruiert werden. Sie waren außen fünfseitig ummantelt und durch konzentrische Bögen und Fenster dekoriert. Einer Weiterentwicklung dieses Dekorationssystems begegnet man später in der palaiologischen Architektur, wo die polychrome Wirkung der Fassaden sehr dominiert und die Ziegeldekoration reichlich angewendet wird. An der Üc-Ayak finden sich keinerlei Spuren einer keramoplastischen Dekoration; das massive Aussehen und die Eintönigkeit der Fassaden wurden wie oben dargestellt, auf andere Art und Weise gemildert.

Unsere Kirche wurde gänzlich aus Ziegel errichtet, was in Anatolien eine Seltenheit ist. Der Mörtel stellte ebenfalls eine Besonderheit dar. Als Vergleichsbeispiele für gänzlich aus Ziegel errichtete Kirchen können hier die heute nicht mehr erhaltene und nur von älteren Photos bekannte Hagia Sophia in Edirne⁷⁸ oder die Kara-Kilise nahe Yalova (heutige Ciftlikköy) bei Istanbul⁷⁹ erwähnt werden. Die Kara-Kilise in Yalova, die noch vor 30/40 Jahren im

⁷³ Eyice 1965a : 272, Taf.14; Ebersolt/Thiers 1913 : 140-145, Taf.XXXII-XXXIII; Millingen 1912: 20-24; Striker 1977

⁷⁴ Evangelides 1954: Taf.2, 4-5.Über das Nachleben der Kirche in türkischer Zeit als Kazancılar Camii siehe Diehl/Saladin/Letourneau 1918: 153-167, Taf.L-LIII.

⁷⁵ Ebersolt/Thiers 1913: Taf. XLI; Krautheimer 1986: Taf.142

⁷⁶ Ebersolt/Thiers 1913: Taf.XLVI-XLVIII; Eyice 1965a: 285, Abb.19

⁷⁷ Rott 1908b: 258, Abb.96; Thierry 1963 : 21-22, Abb.2-3

⁷⁸ Die ursprüngliche Lage der Kirche ist nicht bekannt, die wichtigste Quelle ist ein vor Jahren vom bulgarischen Konsul aufgenommenes Photo, das sich in einem Archiv in Sofia befindet; für die Geschichte der Kirche sowie den Grundriß und das Photo siehe Eyice 1965b: 69-71, Abb.8-9

⁷⁹ siehe dazu Eyice 1959: 256-258; Vor Jahren wurde in und in der Umgebung der Kirche durch den ehemaligen Direktor der Istanbuler Archäologischen Museen eine Ausgrabung durchgeführt, wo viele wichtige Funde gemacht wurden. Obwohl lange Zeit auf die Ergebnisse der Ausgrabung mit guten Plänen und Abbildungen gewartet wurde, konnte Rüstem Duyuran die Publikation nicht verwirklicht. Einige unpublizierte Grabsteine, die hinsichtlich ihrer Form und Inschriften interessant sind, befinden sich in den genannten Museen. Solange die Funde nicht gründlich untersucht sind, scheint uns eine endgültige Aussage über die Geschichte der Kirche nicht möglich zu sein.

Gelände eines Bauernhofes lag und vom Meer aus zu sehen war, steht heute inmitten der hohen Häuser eines Urlauber-Quartiers. Das Gebäude war wahrscheinlich erst nach der späteren Hinzufügung einer Apsis sakral genutzt worden, was durch die in der Nähe des Gebäudes entdeckten zahlreichen Gräber bestätigt wird.

Auch auf Grund ihres aus Ziegel bestehenden Mauerwerks tritt die Üc-Ayak als ein wichtiges Bauwerk innerhalb der Türkei hervor. Wenn man die unterschiedlichen Baumaterialien in Anatolien in diesem Zusammenhang berücksichtigt, kann man die Bedeutung der Kirche in dieser Hinsicht besser nachvollziehen. Auf Grund aller dieser Erkenntnisse ist der Datierungsvorschlag Strzygowskis, die der Kirche in das V.-VI. Jahrhundert setzte, nicht mehr haltbar. Eine Datierung in das X.XI. Jahrhundert wäre plausibler. Da die Kirche sich in einer Ebene befindet, wo die Feldschlachten stattgefunden könnten, darf behauptet werden, daß diese an Dank für eine durch zwei Kaiser gewonnene Schlacht errichtet wurde. Dafür kämen Basileios II. und Konstantinos VIII. in Frage.

Die Kirche wäre einer der letzten Vertreter der byzantinischen Architektur Anatoliens kurz vor dem endgültigen Verlust des Territoriums an die Seldchuken.

Addendum

1. Über den vom Üçayak genannten Gebäude vertretenden Bautypus in der byzantinischen architektur wurde eine Doktorarbeit von der Kunsthistorikerin Hatice Özcan Özyurt von der Atatürk Universität in Erzurum im Jahre 2003 geschrieben.

2. In der letzten Jahren wurde in der Technischen Universität Istanbul an der Abteilung für Geophysik von Mine Doğan eine Diplomarbeit über das Thema „Zwei Beispiele der Anwendung der geophysikalischen Methoden für die Erforschung archäologischer Reste: die unterirdische Stadt von Dulkadirli und die Kirche von Üçayak geschrieben. Über die Funde dieser Studie soll der Leser die Veröffentlichung der genannten Arbeit abwarten.

KAYNAKÇA

- Ainsworth 1843: W. Ainsworth. *Travels and Researches in Asia Minor I*. London
- Alkım 1956: U.B. Alkım. "Kırşehir Hüyüğü ve Topraküstü Buluntuları/Kırşehir Hüyük und Lesefunde" *Bellekten XX/77*: 61-77/79-101
- Alten 1913: W. von Alten. *Geschichte des altchristlichen Kapitels*. München
- Arda 1944: E. Arda. *Kırşehir Merkez Kazası Monoğrafyası* (İÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul
- Baade 1965: F. Baade. "Neuestes aus Kırşehir", *Mitteilungen d. Deutsch-Türk Gesellschaft 60*: 5-7
- Basil 1928: M.M. Basil. *Stica i Lasarica*. Belgrad
- Benoit 1912: F. Benoit. *L'architecture-L'Orient Médiéval et Moderne*. Paris
- Betini 1946: S. Betini. *L'achitettura di San Marco. Origini e Significato*. Padova
- Bittel 1942: K. Bittel. "Kleinasiatiscche Studien", *Istanbuler Mitteilungen 5*: 25-50
- Bokotopoulos 1967: P.L. Bokotopoulos. "Symbolé eis ten meleten tón monokhórón naón dyo kogkhon hierou", *Kharisterion eis A.K. Orlandon IV*. Athenes: 66-74
- Brosset 1851: L. Brosset. *Rapport sur un voyage archeologique dans la Georgie et l'Arménie*. Saint-Petersbourg
- Caferoğlu 1947: A. Caferoğlu. "Kırşehir Vilayetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II*: 79-96
- Darkot 1994: B. Darkot. "Kırşehir", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul: 764-767
- Delvoye 1962: Ch. Delvoye. "Etudes d'architecture Paléochrétienne et Byzantine", *Byzantion XXXII*: 303-311
- Diehl/Saladin/Letourneau 1918: C. Diehl, H. Saladin ve M. Letourneau: *Les Monuments Chrétiens de Salonique*. Paris
- Duda 1959: H.W. Duda. *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibi*. Kopenhag
- Ebersolt 1934: J. Ebersolt. *Monuments d'architecture Byzantine*. Paris

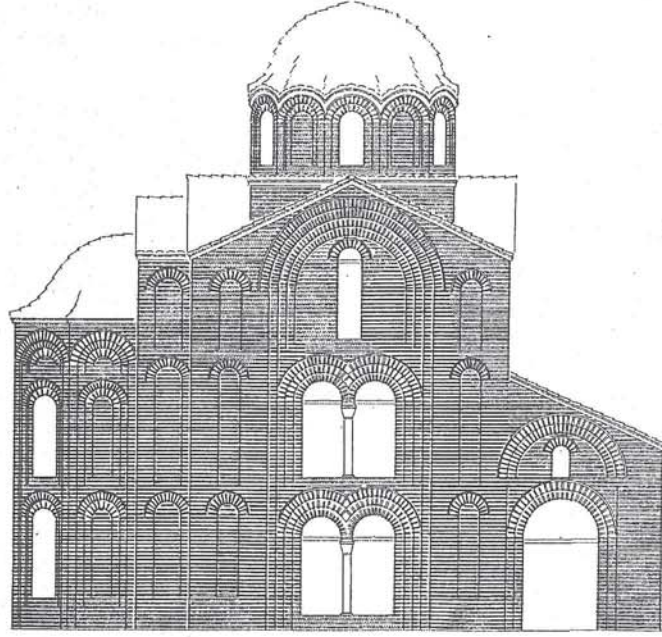
- Ebersolt/Thiers 1913: J. Ebersolt ve A. Thiers. *Les Eglises Constantinople*. Paris
- Evangelides 1954: D.E. Evangelides. *He panaghia khalkeon*. Selanik
- Eyice 1949: S. Eyice. "İznik'te Bir Bizans Kilisesi-une église Byzantine à Niceè, *Belleten XIV/49*: 37-51
- Eyice 1959: "Contributions a L'Histoire de L'art Byzantin: Quatre Édifices Inédits Ou Mal Connus: IV-L'édifice Cruciforme Près de Yalova", *Cahiers Archéologiques 10*: 256-258
- Eyice 1994: "Cacabey Medresesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul: 539-541
- Eyice 1965a: "Les églises byzantines d'Istanbul", *Corsi di cultura sull'arte ravennatee bizantina XII*: 272-280
- Eyice 1965b: "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler; Ayasofya Kilisesi", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*. Ankara: 69-71
- Eyice 1966: "Kırşehir'de H. 709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezar taşı/Ein Turkische Grabstein des Jahren 709 (1310) in Kırşehir", *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara: 211-216
- Eyice 1967: "Şeyh Murad Mescidi", *Tarih Dergisi XVII*: 111-129
- Eyice 1968: "La Ruine Byzantine Dite "Üçayak", Prés De Kırşehir En Anatolie Centrale", *Cahiers Archeologiques XVIII*: 137-155
- Eyice 1971: "Kırşehir Karakurt (Kalender Baba) Ilıcası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 2*: 229-254
- Eyice 1980: *Son Devir Bizans Mimarisi*. İstanbul
- Eyice 1981: "Einige Byzantinische Kleinstädte im Rauhen Kilikien", *150 Jahre Deutsches Archaologisches Institut Festschrift*. Mainz: 201-221
- Eyice 1982: "Die byzantinische Kirche in der naehe des Yenişehir-Tores zu İznik (Nikaia)", *Materialia Turcica 7/8*: 152-167
- Eyice 1997: *Kariye Mosque Church of Chora Monastery*. İstanbul 1997
- Eyice/Noret 1975: S. Eyice ve J. Noret. "S. Lucren, disciple de S. Lucren d'Antioche á propos d'une inscription de Kırşehir (Turquie)", *Analecta Balandrana-Revue critique d'hagrographie 91/3-4*: 363-377
- Fink 1958: J. Fink. *Die Kuppel über dem Viereck*. München

- Frolow 1946: A. Frolow, "L'eglise Rouge de Perustica", *The Bulletin of the Byzantine Institute I*: 15-43
- Ginhart 1923: K. Ginhardt. "Das christliche Kapitel zwischen Antike und Spätgotik", *Beiträge zur vergleichenden Kunstforschung* 3: 15-111
- Goetz 1901: W. Goetz. *Ravenna*. Leipzig-Berlin
- Gough 1963: M. Gough. "Excavations at Alahan Monastery-Second Preliminary Report", *Anatolian Studies XIII*: 112-114
- Gölpınarlı 1958: A. Gölpınarlı. *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*. İstanbul
- Grégoire 1904: H. Grégoire. "Saints jumeaux et dieux cavaliers", *Revue de l'Orient Chrétien IX*: 453-490
- Grégoire 1905: "Saints jumeaux et dieux cavaliers" *II Etude hagiographique bibl. Hag. Orient* 9: 25-50
- Guyer 1910: S. Guyer. "Ala Kilise, ein kleinasiatischer Bau des V. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Geschichte der Architektur III*. Berlin: 192-199
- Guyer 1950: *Grundlagen mittelalterlicher abendländischer Baukunst*. Köln
- Hamilton 1842: W.I. Hamilton. *Researches in Asia Minor. Pontus and Armenia II*. London
- Hamilton 1956: J.A. Hamilton. *Byzantine Architecture and Decoration*. London
- Headlam 1892: A.C. Headlam. "Ecclesiastical sites in Isauria (Cilicia trachea)", *Society for the Promotion of Hellenic Studies. Suppl. Pap. 2*. London
- Hild/Reitle 1981: F. Hild ve M. Reitle. "Kappadokien", *Tabula imperii Byzantini II*. Wien
- Honigmann 1935: E. Honigmann. "Die Ostrgrenze des Byzantinischen Reiches", *Corpus brux. Hist. Byzant. III*. Bruxelles
- İsambert 1856: M. İsamert. *Procopios'dan Anekota*. 2. Kısım. Paris
- Javrodinov 1955: N. Javrodinov. *Bizantihskata Arhitektira*. Sofia
- Jerphanion 1942: G. de Jerphanion. *Les églises rupestres de Cappadoce*. Paris
- Kautzsch 1936: R. Kautzsch. *Kapitelstudie*. Berlin-Leipzig
- Krautheimer 1986: R. Krautheimer. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Oxford
- Lloyd/Rice 1989: . Lloyd ve D.S. Rice. *Alanya (Alaiyya)*. Ankara, TTKY

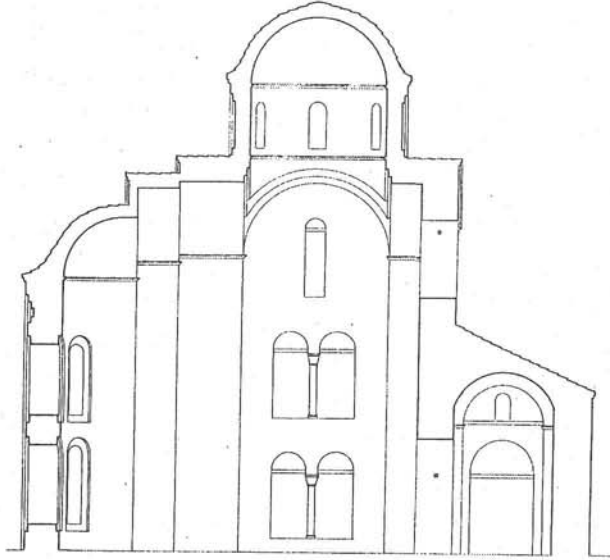
- Mathews 1976: T.F. Mathews. *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*. Pennsylvania
- Miatev 1965: . Miatev. *Arkitektyrata v Sredeovekovna Bulgaria*. Sofya
- Millet 1916: G. Millet. *L'école Grecque Dans l'architecture Byzantine*. Paris
- Millingen 1912: A. van Millingen. *Byzantine Churches in Constantinople*. London
- Müller-Wiener 1977: W. Müller-Wiener. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*. Tubingen
- Müller-Wiener 2001: *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası* (Çev. Ülker Sayın). İstanbul
- Oates 1960: D. Oates. "Summary Report on the Excavations in the Kariye Camii", *Dumbarton Oaks Papers XIV*: 223-231
- Oberhummer/Zimmerer 1899: R. Oberhummer ve H. Zimmerer. *Durch Syrien und Kleinasien. Reiseschilderung und Studien*. Berlin
- Osten 1927: H.H. von der Osten. *Explorations in Hittite Asia Minor*. Chicago
- Osten 1929: *Explorations in Central Anatolia. Season 1926*. Chicago
- Ousterhout 1987: R.G. Ousterhout. *The Architecture of the Kariye Cami in Istanbul*. Washington
- Papadopoulos 1952: J.B. Papadopoulos. "Ho en Nikaia tes Bithynias naos tou Hagiou Tryphonos", *Epeteris tes Hetaireias Byzantion Spoudon*: 110-113
- Peters 1963: R. Peters. "Kirschehir hiess einst Pteria. Archäologische Entdeckung am Halys-Fluss (Kızıl Irmak)", *Mitteilungen d. Deutsch-Türkischen Gesellschaft* 53: 1-3
- Protitch 1924: A. Protitch. "L'architecture religieuse bulgare", [*Bugünkü Bulgaristan 4*], Sofya
- Radke 1931: G. Radke. "Pteria", *Pauly-Wissowa Realenzyklopädie, XXIII*?: 1496
- Ramen 1942: R. Ramen. *Şifalı Suları Kullanma İlmî: Balneoloji-Türkiye'nin Şifalı Kaynakları*. İstanbul
- Ramsay 1890: W.M. Ramsay. *The Historical Geography of Asia Minor*. London
- Ramsay/Bell 1909: W.M. Ramsay ve G.L. Bell. *The Thousand and One Churches*. London

- Ritter 1859: C. Ritter. *Die Erdkunde, Kleinasien, I.* Berlin
- Rott 1908a: H. Rott. "Bauspäne von einer anatolischen Reise", *Zeitschrift für Geschichte d. Architektur I.* Leipzig
- Rott 1908b: *Kleinasiatische Denkmäler.* Leipzig
- Rüdell 1908: A. Rüdell. *Die Kahrie-Djamissi in Konstantinopel. Ein Kleinod byzantinischer Kunst.* Berlin
- Sayılı 1960: A. Sayılı. *The Observatory in Islam.* Ankara
- Sayılı 1965: "Bir Cacabey Medresesi Kitabesi", *Bellekten XXIX/113:* 71
- Schlumberger 1896: G. Schlumberger. *L'épopée byzantine à la fin du X siècle I.* Paris
- Schneider 1936: A.M. Schneider, "Byzans" *Istanbuler Forschungen* 8: 13-14
- Schultze 1924: V. Schultze. *Altchristliche Städte und Landschaften II.* Gütersloh
- Springer/Neuwirth 1924: A. Springer ve J. Neuwirth. "Frühchristliche Kunst und Mittelalter", *Kunstgeschichte II.* Berlin
- Striker 1977: C.L. Striker. *The Myrelaion (Bodrum) in Istanbul.* Princeton
- Strzygowski 1903: J. Strzygowski. *Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte.* Leipzig
- Strzygowski/Bell/Berchem 1910: J. Strzygowski, G. Bell ve M. van Berchem. *Amida.* Heidelberg
- Schweinitz 1906: H.H.G. von Schweinitz. *In Kleinasien, ein Reitausflug durch das innere Kleinasien im Jahre 1905,* Berlin
- Tarım 1938: C.H. Tarım. *Kırşehir Tarihi.* Kırşehir
- Tarım 1940: *Kırşehir Tarih ve Coğrafya Lugatı.* Kırşehir
- Tatic 1930: Z. Tatic. "La cellule de jeune de Saint-Sava à Karyès", *Mélanges Uspenski I.* Paris
- Tchihatcheff 1866: P. de Tchihatcheff. *Asie Mineure description physique. I. Géographie physique comparée.* Paris
- Thierry 1963: M. Thierry. *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı.* Paris
- Underwood 1966: P.A. Underwood. *The Kariye Djami I.* New York

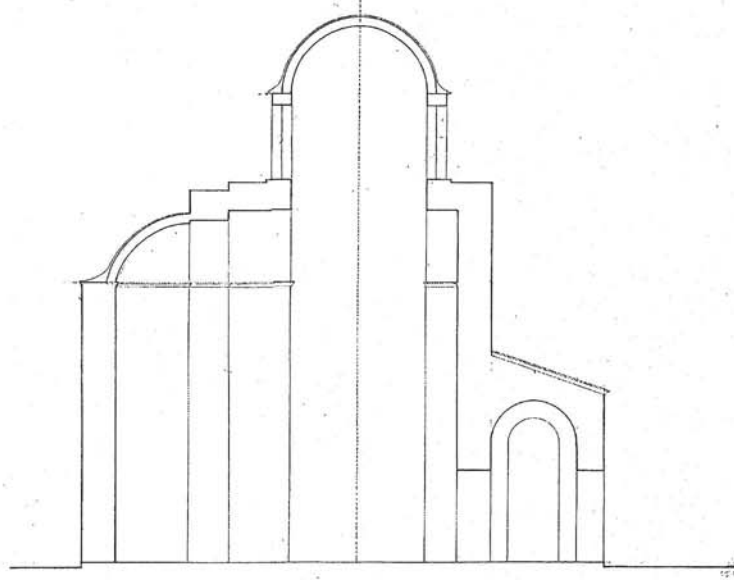
- Ülgen 1942: A.S. Ülgen. "Kırşehir Türk Devri Abideleri", *Vakıflar Dergisi II*: 253-261
- Verzone 1957: P. Verzone. *Un monumento dell'arte tardo-romano in Isauria: Alahan Monastir*. Torino
- Vulovic 1957: B. Vulovic. "Crkva svetog Nikole kod Kursumlije-die heilige Nikola- kirche bei kursumlia", *Univesita u Beogradu-Zbornik arhitektonskog Fakulteta III*: 1-10
- Wächter 1902: A.H. Wächter. *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert (Dissertadion-Jena)*. Leipzig
- Wulff 1903: O. Wulff. *Die Koimesiskirche in Nicea*. Strazbourg
- Wuff 1919: *Altchristliche und byzantinische Kunst*. Münih

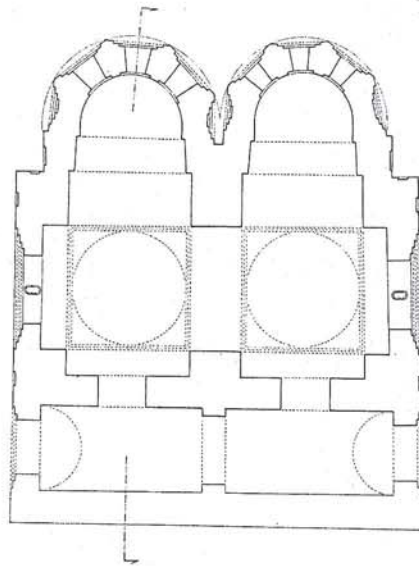
Çizim / Zeichnung 1

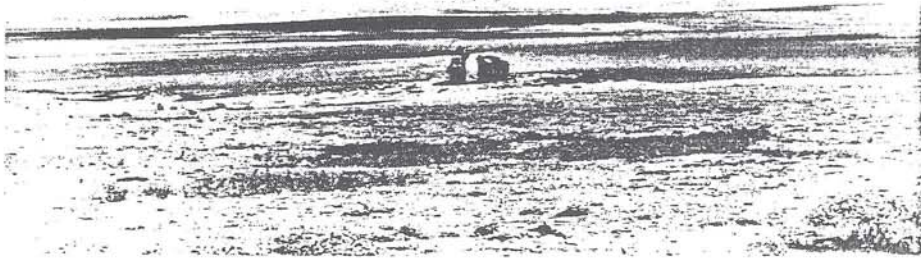
Çizim / Zeichnung 2

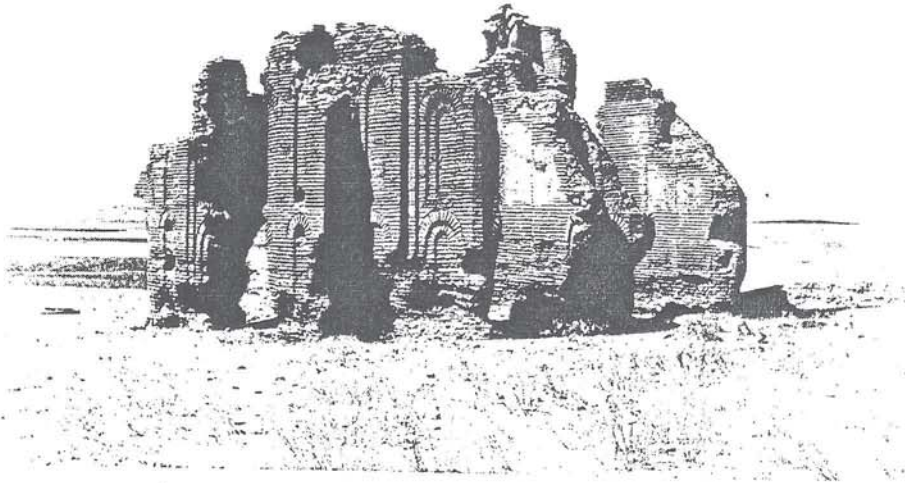
Çizim / Zeichnung 3

Çizim / Zeichnung 4

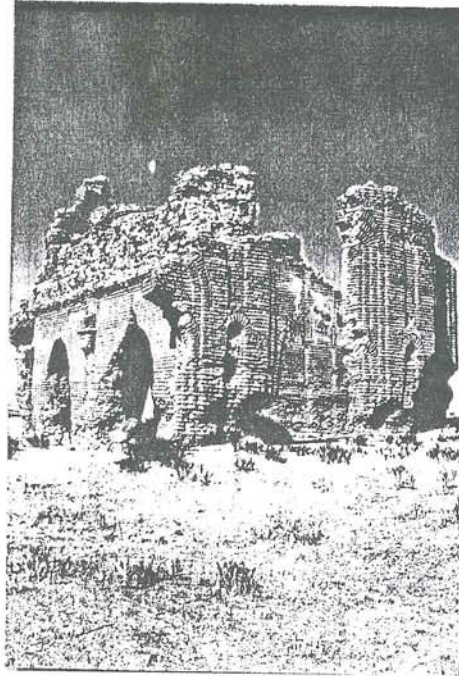
Resim / Abb. 1

Resim / Abb. 2

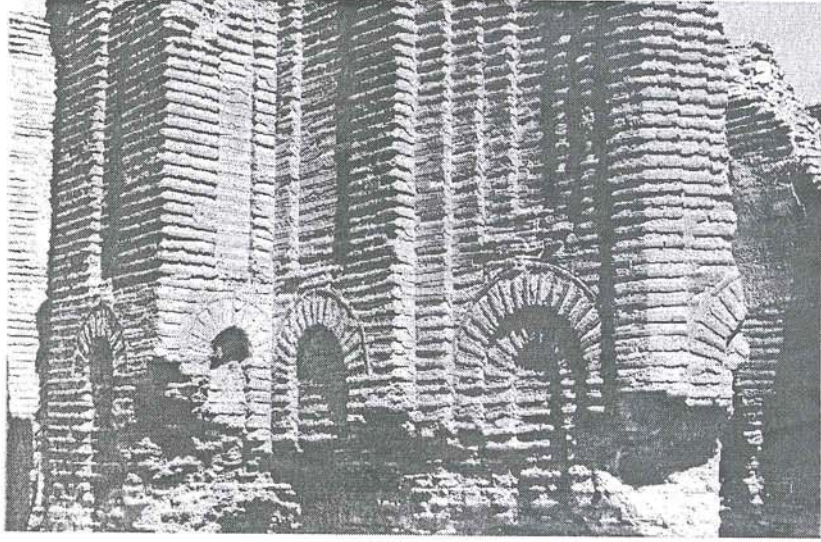
Resim / Abb. 3

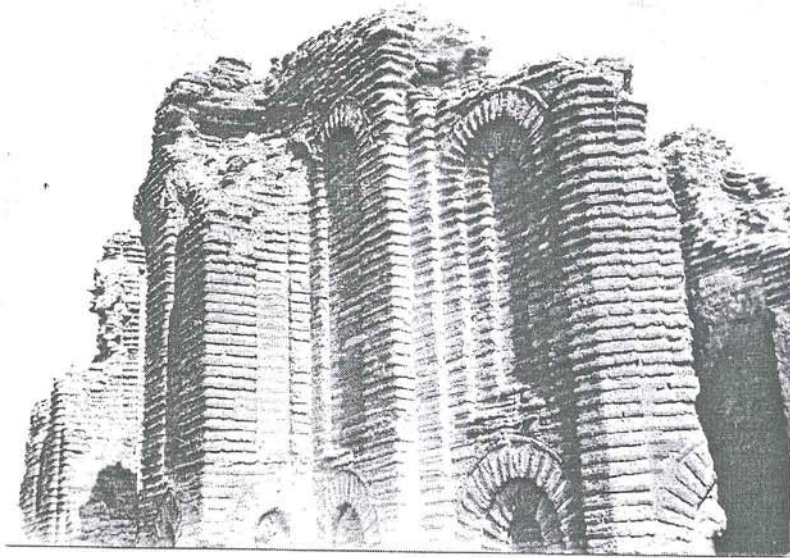
Resim / Abb. 4

Resim / Abb. 5

Resim / Abb. 6

Resim / Abb. 7